

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

पॅम ब्राऊन

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने आधुनिक शुश्रूषाशास्त्राचा पाया घातला. १८५४ च्या क्रिमिअन युद्धातील जखमी सैनिकांमधून फिरणारी कनवाळू "कंदिलवाली नाई" म्हणून तिचा उल्लेख होतो.

परंतु याहून अधिक काही तिच्याजवळ होते. ती खंबीर आणि कल्पनात्मक स्त्री होती. रुग्णालयातील परिस्थिती सुधारण्यासाठीच्या तिच्या लढ्यामुळे ती बगभर आदरास पात्र ठरली. तिच्या काळी, परिचारिका होणे नामुष्कीचे होते; त्यांच्यातील दारू आणि वेश्याव्यवसाय यामुळे त्यांना समाजातील नाळाचे रूप आले होते. त्यामुळे बरीच वर्षे तिच्या कुटुंबाने तिला परिचारिका होण्यापासून परावृत्त केले.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने हे सर्व बदलले. तिने संशोधन कार्यास सुरुवात केली आणि रुग्णालयातील शुश्रूषेसंबंधीच्या प्रत्येक बारीक-सारीक तपशिलावरची ती ब्रिटनमधील तज्ञ झाली. ज्या युद्धनेत्यांनी आणि सरकारी मंत्र्यांनी तिच्या सुधारणांना विरोध केला त्यांच्याशी ती झगडली. परिचारिका तसेच समाजातील रुग्णांच्या विविध गटांसाठी तिने पन्नास वर्षे अविश्रांत कार्य केले.

तिच्या अंतकाळापर्यंत तिने परिवर्तन घडवून आणले होते. आता रुग्णालये स्वच्छ, जीवनरक्षक स्थळे बनली होती आणि शुश्रूषा कार्य आजच्याप्रमाणे आदरणीय, कौशल्यपूर्ण पेशा बनले होते.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

आधुनिक शुश्रूषेचा पाया घालणारी खंबीर ब्रिटिश प्रणेती

नार्ईटिंगेलस परदेशात

घामाने निवळणारे सहा घोडे जेव्हा रस्त्याच्या टोकाला पोहोचले तेव्हा त्या मोठ्या घोडागाडीला एक जोराचा हिसका बसला. पण फ्रान्समधील रस्त्यांच्या तुलनेत इटलीतील रस्ते काहीच नव्हते. वडिलांनी आपल्या ग्रीक कवितांच्या पुस्तकातून बराशी नजर उचलून वर पाहिले अन् पांघरूणात गुपफटून गाढ झोपलेली आई किंचित चुळबुळली. फ्लॉरिन्स बाहेर उतरणारा संध्याकाल निरखीत होती. तिची बहीण पार्थेनोपी पूर्वीसारखीच पडक्या चेहऱ्याने गप्प बसून राहिली.

तो १८३८ सालचा फेब्रुवारी महिना होता. नार्ईटिंगेल कुटुंब युरोपच्या प्रवासाला निघाले होते. त्यांची घोडागाडी नऊदहा माणसे मावतील इतकी मोठी होती. तिच्यात बऱ्याच सोई करून घेतलेल्या होत्या. नोकर गाडीच्या उतावर बसत. पण कधी एखादे सुंदर दृश्य दिसले, हवामान ठीक असले, तर फ्लॉरिन्स आणि तिची बहीणही वर चढून बसत.

गाडी कितीही मोठी असली तरी छावखज्जोयुक्त रस्ते आणि प्राशा पोंगावगान्या खानावळींमुळे प्रवास करणे म्हणजे मोठे साहस बनले होते आणि त्यासाठी जेम आणि पाडस या दोन्हीची गरज होती. तरीही नार्ईटिंगेल मंडळी, विशेषतः फ्लॉरिन्स फार मजेत होती. बागच्या सप्टेंबरमध्ये घर सोडल्यापासूनचे अनुभव तिने आपल्या दैनंदिनीमध्ये लिहून ठेवले होते. ते इतके विलक्षण होते, की 'ज्यू ओवियन नार्ईट्समधली स्वनेष प्रत्यक्षात आली होती.'

इंग्लंडमध्ये नवोपाईयांच्या अनेक कार्यक्रमांत मंडळी नेहमी गुंतलेली असत. फ्लॉरिन्सला तिथे फार कंटाळा वायचा. अठरा वर्षांची फ्लॉरिन्स सुंदर आणि बुद्धिमान होती. तिच्या बहिणीच्या, पार्थेनोपीच्या, तुलनेत काकणभर सरसच ! तिच्यात

समोर : फ्लॉरिन्स नार्ईटिंगेलचा जन्म श्रीमंत कुटुंबात झाला होता. आपला चरितार्थ तिने स्वतः बालवाचा अशी अनेक लिखांकदून कधीही केली गेली नसती. स्वतःची गाडी आणि महा नोकर पेडन प्रगत सात महिने पूर्ण कुटुंबाने युरोपभर प्रवास करत राहणे त्यांना परवडत होते. नार्ईटिंगेल कुटुंबाची घोडागाडी विशाल वाळवलेल्या गाडीपेक्षा अधिक मोठी होती. त्यात सामानासह अकरा माणसे बसू शकत होती आणि ती सहा घोड्यांनी ओढली जात होती.

विचारशक्ती आणि विलक्षण भावनप्रधानता यांचे एक समतुल्य मिश्रण होते. झटकन ती स्वतःच्या कल्पनाविश्वात गुरकटून जात असे. या कल्पनाविश्वाला तिच्या पूर्ण आयुष्याला व्यापून टाकण्याचे भय आहे हे तिला माहीत होते.

पार्वे तिच्यापेक्षा एक वर्षाने मोठी होती. ती खूपशी तिच्या आईसारखी - मोजमजा करणारी होती. बडिल्यांनी ग्रीक, लॅटिन, जर्मन, फ्रेंच, इतिहास, तत्त्वज्ञान असे विषय त्यांच्यावर लादले होते. ते तिला मुळीच आवडत नसे. फ्लॉरेंसला ते विषय आवडत, इतकेच नव्हे तर तिने त्यांत प्रावीण्य मिळवले आहे हे पाहून तर पार्वेला फारच बीड येई.

प्रवास करत करत मंडळी फ्रान्समध्ये काही दिवस घालवून इटलीमधील विनोआ येथे आली. तेथे संगीताच्या मैफली, नृत्ये यांना बहर आला होता. दोघी बहिणींना, विशेषतः फ्लॉरेंसला आपल्याकडे आकर्षून घेऊ इच्छिणारे अनेक तऱ्हेचे होते. काही काळ तेथे राहून नाईटिंगेल मंडळी फ्लॉरेंस शहरी पोहोचली. याच शहरात १२ मे १८२० रोजी फ्लॉरेंस नाईटिंगेलचा जन्म झाला होता. इथेही संगीत, नृत्याचा मममुराद आनंद फ्लॉरेंसने उपभोगला.

फ्लॉरेंसची दुबिधा मनस्थिती

सुंदर इटालियन सरोवरांच्या प्रदेशात भटकून नाईटिंगेल कुटुंब स्विझर्लंडमध्ये विनिष्ठा येथे आले. हे शहर राजकीय निर्वासितांनी भरलेले होते. फ्लॉरेंसला आकर्षण जगलेल्या आयुष्याहून अगदी वेगळे जग दिसू लागले. हे जग दारिद्र्य, कष्ट, धैर्य आणि निश्चय यांनी व्यापलेले होते. फ्लॉरेंसच्या अंतर्मनाने खूप मोठी उसळी घेतली आणि आपल्या कल्पनाविश्वाशी झगडून वास्तवातील आनंदाना सामोरे जाण्याची तिची खोल दडलेली इच्छा बर आली.

तिला सौंदर्य, करमणूक यांची आवड होतीच. तिच्या व्यक्तित्वाचा एक भाग विलक्षण शिस्तीचा भोक्ता होता. तिच्या रोजनिशीत उत्साहाबरोबरच व्यवस्थितपणा दिसून येई.

पार्वेनोपी आणि फ्लॉरेंस या सुसंस्कृत, लाबाबू तक्की विवाहापूर्वी वाचन, संगीत, भरतकाम यांत आपला वेळ घालत असत. व्यक्ति एखादेवेळेस आपल्या इस्टीमरील एखाद्या बांगल्या मधील कुटुंबास घेर देत असत. पण फ्लॉरेंसला वाहून बरेच अधिक काही हवे होते. पुष्कळशा प्रीमंत स्त्रियांचे निर्विक आयुष्य पाहून ती अगदी उबाली होती.

तारखा आणि वेळ यांच्या व्यवस्थित नोंदी, तसेच ठिकाणे, त्यांमधील अंतरे आणि तेथे भाडळलेल्या विशेष गोष्टी यांच्याही नोंदी सापडत. स्वागत समारंभ, नृत्ये, चित्रे, देखावे यांबरोबरच गोरगरिबांच्या दुःखांबद्दल, कष्टांबद्दलही ती लिहीत असे. करमणूक, मोजमजा यांनी ती दिपून गेली नव्हती. युद्धाची झळ पोचलेल्या दुर्दैवी जीवांच्या यातना तिला कळत होत्या. शिक्षणासाठी तिला युरोपला नेण्यात आले. तिथे ती संगीत, नृत्य, चित्रकला आणि अभिजात वास्तुशास्त्र यांही बरेच काही जास्त शिकली.

त्या सर्व प्रवासात फ्लॉरेंसने स्वतःचे असे एक रहस्य जपून ठेवले होते. हे रहस्य तिचे आयुष्य बदलून टाकणारे होते.

७ फेब्रुवारी १८३७ ला तिने एका खाजगी चिट्ठीत

पार्वेनोरीने आपल्या
एम्बलीमधील घराचे काढलेले
चित्र. हॅम्पशायरमध्ये एका
लहानशा गावात ते शासालतुल्य
पर होते. मुंदर कणवगीने
आणि फुल्ले यांत वाकतागा
बागेच्या बाहेरील दारिद्र्य
आणि दुःखे यांच्या जगाकडे
डोळेझाक करणे फ्लॉरेन्सला
सहजच शक्य होते.

समोर : ली हार्ट या
नॉटिंगहॅम कुटुंबाच्या एक
भय वाड्यातील छिदकीपाशी
बाबत बसलेल्या फ्लॉरेन्सचे
तेलचित्र. फ्लो या घरातील
आदी नम्र मुलगी दिसते.
तिच्या घरात वाचलेल्या
खडबडीची अंधुक कल्पनाही
कोणाला बेश नाही. पण
अतापपूर्व तिवे शोचन विस्तृत
आणि सद्योत झालेले होते.

घराच्या सावलीत

१८३९ मध्ये इंग्लंडला पल आल्यावर फ्लॉरेन्सच्या आयुष्यात
काही विरोध करणं पडत नाही. तिच्या गंमर्गन ज्येणेनी
तिच्या आईवडिलांना मुलीच जागीव नव्हती. नॉटिंगहॅम कुटुंब
आपले जीवन, त्यांची खेड्यातील दोन घरे आणि लंडनमधील
घर यांत आलटून पालटून व्यतीत करत असे. जे लोक
फ्लॉरेन्सला भेटत, ते तिचे सौंदर्य, तिचे झळाळते सोनेरी
केस, तिचे मार्दव आणि नातुर्य यांनी प्रभावित होत. तिच्यात
चैतन्य सळसळे. हास्याच्या खळाळत्या लहोत ती न्हाऊन
निघत असे. मॅरिअन ही तिची मैत्रीण होती. तिचा भाऊ हेन्री
निकोलसन याला फ्लॉरेन्सशी विवाह करण्याची इच्छा होती
आणि त्यासाठी फ्लॉरेन्सला राजी करण्यासाठी मॅरिअन जास्तीत

फ्लॉरेन्सचा तरुणपणचा फोटो.
ज्या वेळी आपल्या
कुटुंबापासून सुटका करून
बेजन्स फ्लॉरेन्स बाहेर पडली
त्या वेळी, लंडनपणापासून
नव्या आधुनिक राहणीच्या
समाजात ती वाढली त्याकडे
पाठ फिरवून अगदी साधे
कपडे वापरण्याला तिने सुरुवात
केली.

जास्त प्रयत्न करी. तिची आई फॅनी मात्र तिच्याबद्दल बऱ्याच
अपेक्षा बाळगून होती. फ्लॉरेन्सला संडनमध्ये मोठे घर, गावी
मोठी शेतीवाडी मिळेल, घाटामाट्यात लग्न होईल असे तिला
वाटे. ईश्वराचा तो 'संदेश' फ्लॉरेन्स विसरूनच गेली होती.
पण जसजसे दिवस सरायला लागले तसतशी ती त्या संदेशाच्या
आठवणीने बेचैन होऊ लागली.

तिच्या काळच्या तरुण, सुसंस्कृत स्त्रियांनी अगदी शांत
असावे, हळुवार वागावे, सन्मान्य, धार्मिक आणि किरकोळ
गोष्टी करत आयुष्य घालवावे अशी अपेक्षा असे. गेकर
घरातले काम करत, पुरुष बाहेर त्यांचे व्यवसाय सांभाळत.
स्वीने खरेखुरे काही कार्य अंगीकारण्याची सुरुवात
नव्हती.

मात्र कामगार वर्गातील स्त्रिया सकाळपासून रात्रीपर्यंत
कारखान्यांत, भयानक आवाजातून दणाणत राहणाऱ्या
वातावरणात पाठ मोढेपर्यंत साखळ्या बनवण्याची कामे करत

होत्या. श्रीमंत स्त्री-पुरुषांचे कपडे शिवून त्यांना मिळणारी
मजुरी अत्यल्प असल्याने पुष्कळजणी घरिठारासाठी
वेगवेगळ्या वसावात ढकलल्या जात होत्या. त्याचे कुमालाही
काहीही वाटत नव्हते.

सुखवस्तू स्त्रिया वेगळ्याप्रकारे दुःखे भोगत होत्या.
त्यांची आयुष्ये संकुचित, निरर्थक आणि कंटाळवाणी होती.
त्यांतल्या काहीजणीच फार प्रयत्नांनी लेखिका किंवा विव्हाकर
होऊ शकल्या. एरवी स्त्रियांनी फक्त मुलांना जन्म द्यायचा
आणि आज्ञाधारक बायका म्हणून जगायचे. पण फ्लॉरेन्स
सुशिक्षित, बुद्धिमान, मानवी जीवनाबद्दल अपार सहानुभूती
असलेली स्त्री होती. न संपणाऱ्या रिकामटेकड्या गप्पा,
गाणी, पाठ्यां यांत तिचा जीव गुदमरून जाई. ती गप्प राहिली
पण दिवसेंदिवस उदास होत गेली. अपरिहार्यपणे तिची प्रकृती
खालावली. तिच्या दुःखण्याचे कारणच कुमाला कळले. या
अकारण उदासीनतेवर इलाज म्हणून तिला लंडनला माघ
आल्याकडे पाठवण्यात आले. तिचे अधिकाधिक लोकांत
मिसळायला मिळेल आणि तिला बरे वाटेल असे मान्यांना
वाटले.

त्या वेळी व्हिक्टोरिया राणीचा अल्बर्टशी विवाह होणार
होता. त्या सगळ्या उत्साही वातावरणात फ्लॉरेन्स सामील
झाली. बरबर ती बरी झालेली वाटत असली तरी आतल्या
जात आपला वेळ वाया जात असल्याची जाणीव तिला
कुरतडत होती. तिचे सगळे आयुष्य असेच जाणार होतं का?

गणित

काहीतरी भरीव करण्यासाठी मनाची तडफड होई, तेव्हा
फ्लॉरेन्सने गणिताचा अभ्यास सुरू केला. त्यामुळे तिच्या
गोंफळलेल्या मनाला काहीतरी निश्चित, स्पष्ट आणि
शिस्तबद्ध गोष्टीवर मन केंद्रित करता येऊ लागले. माघ
आल्याला तिची गरज समजली होती. तिने फॅनीला पत्र
लिहिले, "फ्लो आणि मी सकाळी सहा वाजता उठून शेकोटी
पेटवून आरामगरीरपणे आपल्या कामाला लागतो. आपल्या
सर्व सामर्थ्यानिशी जर तिने नेमाने दोन तास काम केले तर
दिवसभर ती आनंदात असते."

ज्या वेळी आपण काहीतरी
उपयुक्त काम करावे अशी
तळमळ फ्लॉरेन्सला वाटत
होती, त्या वेळी बहुतेक
स्त्रिया दारिद्र्यात पित्त
होत्या. फ्लॉरेन्सच्या मगदी
उलट, अशा जीवनात त्यांना
किरकोळ रकमेसाठी तास
तास काम करावे लागत होते.

फॅनी नाईटिंगेल, फ्लॉरेन्सची
आई, फ्लॉरेन्सचे इतरांना
मदत करणाऱ्या स्वप्न तिला
कधीच कळले नाही. ती
स्वतःच्याच सामाजिक
आयुष्यातील आनंदात मग्न
राहिली.

त्या काळी बऱ्याचशा प्राथमिक मुलींच्या लोकांची अशी समजूत होती, की जेव्हा स्वकीने कसे जायचे ते पळेऊन उरून उरून येते. ही संकल्पना निश्चित होती, की त्यांची संकल्पना आणि या स्वभावाने मान्य आहे आणि त्यानेच विचारपूर्वक शुद्ध कामे करण्यासाठी खालच्या वर्गाची निर्मिती केली आहे.

पण फॅनीला (प्लॅटिन्सच्या आईला) हे पटले नाही. 'मुलींच्या जातीला संसार धाटायचा, त्यात गणिताचा काय उपयोग ?' असे तिचे ठाम मत होते. तिच्या वडिलांनाही वाटले की इतिहास किंवा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे सयुक्तिक आणि शिक्कापणाचे ठरेल.

पण प्लॅटिन्सच्या स्वभावात आता एक हट्टीपणा येऊ लागला होता. तोच पुढे तिच्या मुक्तीला कारणीभूत झाला. ती गणिताला चिकटून बसली.

त्याचा काही उपयोग झाला नाही. तिला परत घरी आणले गेले. ती अधिकच उदास झाली. पहटे धंडीत उठून ती ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि गणित यांचा अभ्यास करी.

पण उरलेला सारा दिवस बावीस वर्षांच्या अविवाहित मुलीने जसा घालवावा तसाच, म्हणजे इतर साऱ्यांची फुटकळ कामे करण्यात जाऊ लागला. तिला स्वतःचे आवुष निरर्थक वाटू लागले.

प्लॅटिन्स जागी झाली

प्लॅटिन्सच्या काळात गरीब आणि श्रीमंत यांत मोठी दरी

होती. तिच्या बरोबरच्या अनेक लोकांप्रमाणे तिने दुःख, कष्टांकडे पाहून डोळे मिटून घेतले नव्हते. एकदा ती गावतल्या गरीब लोकांसाठी बोडे अन्न आणि पैसे घेऊन गेली होती. तेव्हा तिला श्रीमंत लोकांच्या जेवणाच्या टेबलावरील वाया जाणाऱ्या अन्नाची तीव्रतेने जाणीव झाली.

तिने लिहिले, "दुःख आणि यातना भोगणाऱ्या माणसांच्या विचारांनीच माझं मन व्यापून टाकलं आहे. मी दुसरे काही पाहूच शकत नाही. मी पाहतो ती सारी माणसं दारिद्र्य आणि रोगराई बांनी ग्रस्त आहेत." आपला या लोकांना काहीतरी उपयोग व्हावा असे तिला फार वाटायचे. पण ती काय करणार ? त्या काळी खऱ्या गरिबांना मदत करणे योग्य समजले जात नव्हते.

ध्येयसिद्धी

चोविसाव्या वर्षी आपण नेमके काय करू शकू हे तिला समजले. ती रुग्णालयात आजारी माणसांसाठी काम करू शकत होती. आज हे काम अतिशय चांगले आणि कौतुकास्पद समजले जाते. पण त्या काळी ते सर्वदेव अशक्य होते.

हे हेतुचिह्न प्लॅटिन्सची सामाजिक अर्थव्यवस्था दाखवते. पुस्तकात सर्वत्र पुढाकार आहे. प्लॅटिन्सने हुंदर दिसाचे किंवा पुष्पाचरा बरावी व गाणे म्हणजे एवढीच तिच्याकडून अपेक्षा होती. ती स्वयंपाकातसुद्धा लक्ष पावू शकत नसे. कारण ते नोकाचे काम होते. हा पुष्ट प्रमाण मोडणाऱ्या रहित्या स्त्रियांसाठी प्लॅटिन्स एक होती. तिने विवाहाला नकार दिला. कुटुंब आणि समाजापासून वेगळे झाल्याने तिला अतिशय मनस्ताप झाला. स्वतःचे ध्येय साधण्यासाठी तिने कात मोठी व्यक्तिगत किंमत सोडली.

(विष्कार : डॉ. विमल)

आत्मसावेण्या आणि व्यसनी परिचारिकेचे व्यंगचित्र. या वेळी परिचारिकांबद्दल अतिसय वाईट समज प्रचारात होते. त्या अशिक्षित, आळशी आणि निस्कारणाय समजल्या जात.

“बहुधा एका कक्षात एकच परिचारिका असे. झाडणे, पुसणे, विस्तव घेवणे, राख झटकणे, कोकसा घरणे इत्यादी सर्व कामे ती एकट्याने सफाळी सहा ते सव्वादकाडी महापर्वत करत असे. तिला कुठल्याही वैयक्तिक सुट्या नव्हत्या. ही सर्व सार्वजनिक कथाची कामे संरक्षणात्मक भग ती रोग्यांची शुश्रूषा करू शके. साहजिकच जेव्हा एखाद्याची जखम साफ करून पट्टी बदलायची असेल तेव्हा जी रुग्ण तिला बक्षिणी देऊ शकत असेल त्याचे काम ती प्रथम करी. ज्यांच्याकडे बक्षिणी द्यायला पैसे नसत त्यांना दिवसें दिवस वाट पाहायला लागे. कधी कधी तर ते वाट पाहताच मरण जात.”

एनिड्रावेस बर्टन,
'द अर्ली व्हिक्टोरियन अँड होम'मधून

रुग्णालयांत प्रवेशसुद्धा करू नये असे वाटण्याइतकी परिस्थिती भयानक होती. तेथील व्यवस्था वाईट होती. रुग्णालये खूप अंधारी आणि घाणेरही असत. विविध रोगांचे रोगी एकाच कक्षात, कित्येकदा तर एका पलंगावरही कोमलेले असत. पाय मोडलेला एखादा रोगी एखाद्या क्षयाच्या रोग्यारोजारी एकाच पलंगावर दिसणे नवे नव्हते. रुग्णालयाच्या लाकडी जमिनी कधी पुसल्या जात नव्हत्या. भिंतींवर ओल आणि बुरशी जमत होती. रोग्यांचे मित्र, नातेवाईक रुग्णालयात चोरून दारू आणत. विछाने गलिच्छ होते. एक रोगी गेल्यावर दुसरा यायच्या आत चादरी बदलली जात नसे. शस्त्रक्रियांच्या आधी डॉक्टर हात धुत नसत. अंगावरचे रुपडे खराब होऊ नये म्हणून अनेक शस्त्रक्रियांसाठी असंख्य वेळा वापरून रक्ताळलेला एकच एक कोट ते पालत. पांचारिका दयाशील असण्याऐवजी व्यसनी, अस्वच्छ आणि निष्काळजी म्हणूनच प्रसिद्ध असत. लोक त्यांच्याकडे निस्काराने पाहत. कुठल्याही प्रतिष्ठित स्त्रीला अशा जागांचे दर्शनही घडत नसे. फ्लॉरेन्स याचा उच्चारही घरात करणे शक्य नव्हते.

पहिले शाऊल

१८४४ च्या उन्हाळ्यात डॉ. सॅम्युअल हॉवे नावाची एक दानशूर व्यक्ती त्या कुटुंबात राहायला आली. फ्लॉरेन्सने त्यांचा सल्ला घेतला. “तिच्यासारख्या प्रतिष्ठित स्त्रीला परिचारिका होणे कधी शक्यच नाही का ?” त्यावर ते म्हणाले की “हे फार कठीण आहे खरे. पण जर तुम्ही हे करू शकतात तर फारच उत्तम !” त्यामुळे फ्लॉरेन्सला प्रोत्साहन मिळाले. पण तरीही एक वर्ष गेल्यावर तिच्या लक्षात आले, की एखाद्या शुश्रूषागृहात जाऊन तिला शुश्रूषा करायचे शिक्षणच घ्यायला हवे. तब ती हे काम नीट करू शकेल.

तिच्या आईला तिचा हा विचार ऐकून भयंकर धक्का बसला. पार्थे बेभान झाली. त्यांची फ्लॉरेन्स आणि रुग्णालयात ! असाक्य !

फ्लोचा संघर्ष सुरू झाला

सन १८४५ मध्ये फ्लो पूर्ण निराश झाली होती. मैत्रिणी आणि कुटुंबीयांनी खूप आग्रह केला, तरीही तिने हेन्री निकोल्सनचा विवाहाचा प्रस्ताव स्वीकारला नाही. आता तिने आपला व्यवसाय सुरू करायचे ठावले होते. गुप्तपणे तिने रुग्णालयाचे आवेग वाचायला सुरुवात केली. रुग्णालये कशी चालवली जातात आणि त्यांचा काळभार सुधारण्यासाठी काय करायला हवे याची निवेदने जिथून मिळतील तिथून आणून ती वाचू लागली. भल्या पसंती उठून ती अखंड वाचन करी आणि लिहीत राही. आपल्या मित्रमैत्रिणींची आर्जेवे करून ती जर्मन, फ्रेंच रुग्णालयांबद्दल बारीकसारीक माहिती मागवून घेई आणि त्यांचा अभ्यास करत राही.

सकाळी न्याहारीच्या वेळेस ती कागद बाजूला सांठून, केस विवस्त्र खाली घेई. तिच्या या गुप्त अभ्यासाची कोणालाच कल्पना नव्हती. ऑक्टोबर १८४६ मध्ये तिच्या एका मैत्रिणीने तिला जर्मनीतील कैसरवर्थ येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ टिकोनेसीस या संन्यासिनींसारख्या स्त्रियांच्या संस्थेची

रुग्णालयातील पहिल्या दिवशीच फ्लॉरेन्सला कळून चुकले की रुग्णालय पद्धती बदलायची असेल हा रुग्णसेवेला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. तिच्या आयुष्यभरात तिने रुग्णसेवेला इतर सर्व व्यवसायांहून अधिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तिने नंतर लिहिले, “जर एखाद्या रुग्णाला खूप बंदी वाजली, एखाद्याला हाप आला, एखाद्या बेमुदत पडला, चक्कर येऊन पडला, एखाद्याला जेवल्यावर उलट्या झाल्या किंवा झोपून पाठीला गळवे झाली तर सगळा तो रोग्याचा रोग सून रुग्णसेवेचा असतो.”

सिडनी हर्बर्ट.

आयुष्यभर फ्लॉरेन्सचा तो
एकनिष्ठ मित्र होता.
दुरपसंविन म्हणून त्याने
फ्लॉरेन्सला क्रिमिअन
दुराचाराच्या वेळी बाहेर पडून
परिवारिका जमकायला
संगितल्या. तिच्याबरोबर तो
अभिराग आयुष्य सरेपरीत
काम करत राहिला.

माहिती कळवली. तेथे सन्माननीय धार्मिक स्त्रिया आजारी
मागसांची सेवा करत. ही अंधारातील एक प्रकाशाची तिरीप
होती. अशा टिकाणी जायला तिच्या आईने नवकीच परवानगी
नाकारली नसती. तरीही ती बोलायला प्रजावली नाही. गुप्तपणे
अभ्यास करणे आणि स्वतःच्या निराशेरी झगडणे यामुळे ती
आजारी पडू लागली.

रोमला परत

सन १८४७ च्या शेवटी सत्तावीस वर्षांच्या वयाला
फ्लॉरेन्स वैफल्यग्रस्त झाली. चार्लस आणि सेलिना ब्रेसवॉन
या तिच्या स्नेह्यांनी तिला रोमला पाठवून दिले. जागेत बसत
झाला तर तिला बरे वाटेल असे त्यांना वाटले.

तेथे सारु महिन्यांत फ्लॉरेन्सला पुन्हा बरे वाटले.
तेथेच तिची सिडनी हर्बर्टशी ओळख झाली. पुढे त्यांच्यात
दाट मैत्री झाली. दोघांनी मिळून पुढे खूपच मोठे कार्य केले.

रोममध्ये फ्लॉरेन्सने बाचसा वेळ एका बांगल्या
चालवलेल्या भनायालवामध्ये घालवला आणि ते कशा
पद्धतीने चालवले जात होते याबद्दलच्या नोंदीही तिने करून
ठेवल्या.

तरीही यश परत आल्यावर तिची सुटका नव्हतीच. ती
आपल्यासारखा आयुष्यक्रम का स्वीकारत नाही, हे तिच्या
आई आणि बहिणीला कळत नव्हते.

विवाहास नकार

सन १८४९ मध्ये निराशेने ग्रसल्यामुळे तिने आत्महत्या
करायचे ठरवले. मॅरिअनच्या भावाला तिने सहज नकार दिला.
पण याच वेळी १८४२ मध्ये भेटलेल्या रिचर्ड मॉकटन मिलनस
बद्दल तिला क्लिष्ट ओढ वाटू लागली होती. तो बुद्धिमान
होता.

पण फ्लॉरेन्स समजून चुकली होती, की विवाह तिच्या
ध्येयाच्या आड येणार होता. मोठ्या मुश्किलीने तिने त्याचा

विवाह प्रस्ताव नाकारला. ती स्वतःच खचून गेली. तिची
आई क्लिष्ट संतापली होती.

व्यथित मनाने फ्लॉरेन्स इजिप्तच्या प्रवासाला निघाली.
इजिप्तमध्ये तिने नव्याने निश्चय केला. जुलै ३१ ला ती
जर्मनीत कैसरवर्थ येथे आली. तेथील चर्चच्या धर्मगुरूने
युरोपभर प्रवास केला होता. बांगल्या योग्य परिवारिकांची
फार गरज आहे हे त्यांनी सांगले होते. त्यांनी एक भूषालय
उघडले होते. ते विचारत, "आमच्या तरुण ख्रिश्चन स्त्रिया
लोकांची सेवा करायला पुढे येणार नाहीत का?" तिच्या
धार्मिक वृत्तीच्या स्त्रियांना रोम्यांची शुश्रूषा करताना पाहून
पंधरा दिवसांत फ्लॉरेन्सला आपल्या ध्येयाप्रत पोचण्याचा
निश्चय झाला.

कैसरवर्थच्या या महिलांवर एक पत्रक लिहिण्याची तिला
स्फूर्ती झाली. समाविचारी स्त्रियांनी आपला वेळ आणि विचार
चहापाण्यामध्ये वाया न घालवता काम करावे यासाठी ती
प्रयत्न करू लागली. ३१ ऑगस्टला ती तिचे लाडके पुत्र
अंथेना याला विशात सुरक्षित ठेवून उत्साहाने घरी पोहोचली.

'गरिबांचा डॉक्टर' व.
लिओनार्डो एक तत्कालीन
चित्र. वाईट धरे आणि
कराव्यातील कामाचे खूप
जोर यामुळे सारंगरीत
लोकांना पोषाई स्वल्पाचे
आजार होत असत. या
डॉक्टरांमार्फत मागणाऱ्या
कामाने फ्लॉरेन्सला गरिबांच्या
पद्धतीसाठी आयुष्य वेचण्याची
प्रेरणा झाली.

शक्य होई तेव्हा फ्लॉरेन्स गुप्तपणे स्नानालयांना भेट देई. एकाच अवस्थेत दोन माणसे झोपलेली असणे हे दृश्य नेहमीचेच होते. सर्व प्रकारच्या रंगांचे रंगी एकाच पालेरड्या, जवळस्थित कक्षात कोंबलेले असत. तेथे इतकी दुर्गंधी पसरलेली असे की किचकटदा अत्तो शिंपडावी लागत. डॉक्टर तर नाकावर स्मल ठेवून फिरत. फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने नंतर अचूकपणे लिहिले होते, 'मृणांना अपाय होणार नाही असे वातावरण हॉस्पिटल्स मध्ये असणे अत्यांत गरजेचे असते.'

घरच्या स्वागताने तिच्या उत्साहावर विरजण पडले. पार्थे नेहमीप्रमाणे बेभमपणे ओरडू लागली. कॅनीने तिच्यावर आगपाखड केली नि सांगितले, "पुन्हा कैसरवर्धचा उल्लेखही होता काय नये. तुझ्यामुळे सगळ्या घराला काळोखी फासली गेली आहे." पण तिला कळून चुकले होते, की आपण जी प्रथमांची पराक्राष्टा केली तीही आपली मुलगी आपल्याला हवे तसे बागपार नाही.

पार्थेबरोबर सहा महिने

फ्लॉरेन्स आता तीस वर्षांची झाली होती. १७ वर्षांच्या वयात तिच्या कानी जी ईश्वरी हाक आली होती, तिच्या जवळपासही ती नव्हती. तिचे ध्येय फार दूर होते.

तुम्हांला वाटेल की तिच्यासारख्या मोठ्या सुशिक्षित, जबाबदार स्त्रीने लढा द्यायला हवा होता. पण तो काळ १८५० चा होता. १९५० किंवा १९९० चा नव्हता. मध्यमवर्गीय व्हिक्टोरिअन कुटुंबात अविवाहित मुलींना आपल्या आईवडिलांच्या घाकातच राहावे लागे.

आता परिस्थिती अधिकच बिघडली. पार्थे नेहमीच संतापाने बेभान व्हायची, आचारी पडायची. आईवडील म्हणू लागले, 'फ्लॉरेन्सला काही द्यायला नाही. आपल्या आचारी बहिणीबरोबर तिला काही वाटत राही. ती स्वतः वर्षभर स्वतंत्रपणे भटकून आली होती. पण पार्थेचे काय ? आता निदान गुडचे सहा महिने तरी तिने स्वार्थ सोडून पार्थेबरोबर राहावं.' आणि फ्लॉरेन्सने मान तुकवली.

सहा महिन्यांनी त्या गुलामगिरीतून सुटल्याबरोबर फ्लॉरेन्स, सिडनी हर्बर्ट आणि त्याची पत्नी यांच्याकडे राहायला गेली. तिच्या गृहत्यागाच्या निर्णयाला त्यांनी पाठिंबा दिला आणि तिला परिचारिका होण्यास प्रोत्साहन दिले. डॉ. एलिझाबेथ ब्लॅकवेल या रहिल्या महिला डॉक्टरशी तिचा परिचय झाला. स्त्रीने जर आरल्याला काय करावे आहे ते निश्चित केले, तर ती फार मोठे यश मिळवू शकते हे तिच्याकडून फ्लो शिकली. आपल्या ध्येयासंबंधी आपल्याला अखेरचा निर्णय घ्यायला हवा हे तिने जाणले.

पहिली गोष्ट तिने जाणली, की तिचे कुटुंब तिच्या महत्वाकांक्षेला कधीच मान्यता देणार नाही. जून १८५१ मध्ये तिने रोजनिशीत लिहिले, 'मी त्यांची सहानुभूती मिळवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण ते झालं नाही, याचं मला फार वाईट वाटतं. आजपर्यंत मला लहान मुतासारखं वागतलं गेलं आणि मी तमं वागवून घेतलं.'

यानंतर दोनच आठवड्यांनी तिने कैसरवर्धला जाण्याची योजना आखली. ती नक्की कुठे आणि का जाणार आहे हे तिच्या आईवडिलांनी तिला कोणाला सांगू दिले नाही; पण ते तिला थांबवूही शकले नाहीत.

कैसरवर्धमध्ये

इथले आयुष्य फारच खडतर होते. अन्न अगदी साधे आणि घोटसेच असे. विद्वार्थिनींना पहटे पाच वाजता उठावे लागे. जेवणासाठी फक्त दहा मिनिटे मिळत. दिवसभरून अनेकदा जमिनीवर गुडघे टेकून देवाची प्रार्थना करावी लागे. पण आयुष्यात कधी नाही इतकी फ्लॉरेन्स आता आनंदात होती. अखेर तिला जे करावेसे वाटत होते ते तिला करायला मिळाले.

फ्लॉरेन्सला आता स्वतःच्या आयुष्याला अर्थ प्राप्त झाल्यासारखे वाटू लागले. तिने आपल्या घरी पत्र लिहिले "मला थोडा वेळ द्या. माझ्यावर विश्वास ठेवा. मला मदत करा. मला तुमचे आशीर्वाद हवेत." पण तिच्या आईने आणि बहिणीने उत्तर पाठवले नाही. फ्लॉरेन्सने पुन्हा कधीही त्यांच्याकडून मदतीची वा समजूतदारपणाची अपेक्षा केली नाही.

कॅसांझा

कैसरवर्धहून आई आणि बहीण फ्लोला परत घेऊन आल्या. लंडनच्या एका हॉस्पिटलमध्ये रुग्णसेवेचे, शुश्रूषेचे विशेष शिक्षण घेण्याची तिची योजना होती. पण परी तिच्या वडिलांना डोक्याच्या विरोध झालाचसाठी परगावी जाणे आवश्यक होते. फ्लॉरेन्सने आपल्याबरोबर राहावे अशी त्यांची इच्छा होती.

"आजोरा विवाह होणे, विवाहाचे प्रमाण कमी असणे, बुद्ध आणि स्मलान्तर घांमुळे, काय काण्यासारख्या पुष्कळ प्रौढ कुमारीका समाजात होत्या. पुरुषप्रधान संस्कृतीत पुरुषांगी कोठल्याही क्षेत्रात स्पर्धा करू नये म्हणून एकट्या स्त्रीवर सामाजिक दडपण येत असे. तिने विवाह केला नाही तर तिने घरी राहून पुष्पाच्या कावळी किंवा आईला मेजवानी आयोजित करण्यात मदत करावी वा गरीब, आचारी माणसांसाठी जेवण व मिठाई घेऊन जावी."

मॅडेलीन पॅसन,
'अ विक्टोरिअन हिस्टरी ऑफ नर्सिंग' मधून

"माझे या जगात काय काय आहे आणि या संघर्षात मी काय केले आहे ? 'डॉक्टर अँड होम' हे पुस्तक व रेकिन्सची दोन प्रकरणे वडिलांना आणि मित्रांना एक खंड आईला वाचून दाखवला. साव स्वतःच पाठ केल्या. पुष्कळ पत्रे लिहिली. वडिलांबरोबर घोडदौड केली. आठ ठिकाणी भेटी दिल्या. नव्या मातल्या बप्स घेऊन गेली."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल,
तिच्या बहीणपुत्र, १८५५

फ्लॉरेन्सचा एक तरुणपणचा फोटो. ती लाजाळू, नम्र आणि स्वतंत्र होती. पण स्वतंत्रताची संपर्काच्या काळात ती कठोर व निश्चयी बनली. या दुर्बलपणाचा पुढे तिला तिच्या मजबूतीत उपयोग झाला.

ती तिला मोडवेली. पण या प्रवासात एक मोठी गोष्ट घडली. तिचे शूशूषा कौशल्य अनुभवल्यामुळे वडिलांचा तिला पूर्ण पाठिंबा मिळाला.

या काळात तिने 'कॅसॅंड्रा' नावाचा लेख लिहिला. यात तिने सुखवस्तू घरतील मुलींच्या एका दिवसाचे विवरण अतिशय कडवटपणे केले होते. आपल्याला हवे ते करण्याची असमर्थता, कधीही एकेटपणा न मिळणे याची खंत त्यात होती.

पुन्हा एकदा पेचात

पुन्हा एकदा कुटुंबाच्या गुंत्यात अडकलेल्या फ्लॉरेन्सने स्वतः प्रोटेस्टंट असूनही रोमन कैथलिक चर्चच्या प्रमुखांला सल्ला विचारला. 'कैथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी' यांनी चालवलेल्या हॉस्पिटलात तिने जावे' असे त्यांनी सुचवले.

आई व बहिणीचा विरोध पूर्वपक्षाही तीव्र झाला. पार्वेला मोठाले अपस्माराचे झटके येऊ लागले.

पार्वेला शेवटी ताणींचे डॉक्टर जेम्स क्लार्क यांना दाखवण्यात आले. पार्वे त्यांच्या देखरेखीखाली स्कॉटलंडमध्ये राहिली. डॉ. क्लार्कनी विचारपूर्वक निष्कर्ष काढला, की पार्वेपासून फ्लॉरेन्सला दूर ठेवायला हवे. पार्वेला स्वतःला जगता आले पाहिजे. बहिणीसाठी फ्लॉरेन्सला घर सोडवे लागले.

फ्लो स्वातंत्र्यासाठी झगडते

फ्लोने पॅसिल्ला जाऊन 'कैथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी'च्या रुग्णालयामध्ये खिस्ती मठवाहिनी म्हणून गहायचे ठरवले. पण ती त्यांच्याहून वेगळी राहात होती. तयारीसाठी तिला एक महिन्या होता.

आतापर्यंतच्या तिच्या साठलेल्या सर्व शक्ती कार्यान्वित

झाल्या. तिने रुग्णालये, शूशूषागृहे, भिक्षेकरी गृहे यांना भेटी दिल्या. डॉक्टरांस प्रत्येक रोगाच्या रोम्यांची तपासणी करी करतात ते पाहिले, शस्त्रक्रिया पाहिल्या.

तिने रुग्णालयांना फ्रेंच, जर्मन आणि इंग्लिश भाषांतून प्रश्नपत्रिका पाठवल्या. त्यांच्या उत्तरांची तुलना करून तिने स्वतःची टिपणे, नकाशे, याददा बनवल्या. तिने गुप्तापणे पूर्वी केलेल्या अभ्यासाचा आता उपयोग होऊ लागला. ती या क्षेत्रात प्रवीण झाली. शिस्तप्रियता, संशोधन आणि निर्णय घेण्याची क्षमता या तिच्या गुणांचे फळ दिसू लागले.

फ्लॉरेन्सची पहिली नोकरी

१८५३ मध्ये तिने लंडनमधील अडवणीत सापडलेल्या रुग्ण स्त्रियांची काळजी घेणाऱ्या संस्थेत व्यवस्थापक म्हणून नोकरी स्वीकारली. या संस्थेची तिला पुनर्रचना करायची होती. आयुष्यात प्रथमच तिला व्यावसायिक कौशल्याचे काम करण्याची संधी मिळाली. या बाबतीने आई आणि पार्वे संतापाने आजारीच पडल्या. पण वडिलांनी मात्र तिला स्वतंत्रपणे नीट जगता यावे म्हणून दर महिन्याला काही एकूण पाठवण्याचे आश्वासन दिले. कौटुंबिक विरोधाला न जुमानता, फ्लोने लंडनमध्ये स्वतःसाठी घर घेतले. आता ती स्वतंत्र स्त्री झाली होती.

१. हार्ले स्ट्रीट

ऑगस्ट १८५३ मध्ये तेव्हातच वर्षाच्या फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलचा खऱ्या अर्थाने व्यावसायिक पेशाला आरंभ झाला, तो १ हार्ले स्ट्रीट, लंडन येथील 'इन्टेलिजन्स फॉर व केअर ऑफ सिक जेंटलविमेन' या संस्थेच्या व्यवस्थापक पदामुळे. फक्त दहा दिवसांत फ्लॉरेन्सला एका रिकाम्या घराचे प्रशस्त रुग्णालयात रूपांतर करायचे होते.

प्रत्येक मजलचावर नळ्याने गरम पाणी पुरवले जाऊ लागले. स्वयंपाकघरातून वरच्या मजलचावर अन्न आणण्यासाठी

"सर्वसाधारणपणे नियम म्हणून परिचारात रोग्यांना स्नान घालील नसत, त्यांचे शयन शुद्ध नसत. फक्त कष्टाने आणि खूप घाब्या शेंबऱ्या यांनी त्यांचे हात आणि चेहरा टिपण्यापुरतेच त्या देत असत. न्या विकान्वाज रुग्ण हॉस्पिटल असेल त्याच घादरीक पुन्हा न्या रुग्ण हॉस्पिटलने ही पद्धतच होती. बहुधा काळ्याने भरलेल्या गारद्या असत, त्या जोलसर, दमट असत आणि त्या क्वचितच स्वच्छ केलेला वाट."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल,
१८५५ मध्ये एका रुग्णालयाचा
घेर दिली असताना.

“ही समिती श्रीमंत आणि मान्यवर स्त्री-पुरुषांची बनलेली होती. या नव्या व्यवस्थापिकेला काम करताना पाहून ते आश्चर्यचकित झाले. तिच्या मागण्या इतिहासकार होत्या. विविध इमान्यवर्गा आणि संस्थांना तिने दिलेल्या भेटी जरी लहानसा असल्या तरी तिचे तलवारीसारखे धारदार मन आणि सूक्ष्म निरीक्षण वारी इमान्यवर्गा किती प्रकारे सुधारणा करता येईल याचा आढावा घेतला होता. ती बुद्धिमान व्यवस्थापिका होती. ती स्वतःच्या मागणी जात असे. तिच्या विवरण प्रणाली कायने संश्लेषित झालेले समितीचे समासद तिला स्वतःच्या विचाराने काम करू देत असत.”

मॅरीलीन नेसन
‘अ पिक्टोरिअल हिस्ट्री ऑफ
नॉर्मिंग’ मधून.

उद्वाहनांची व्यवस्था करण्यात आली. परिचारिकांना बोलावणे रुग्णांना सोपे जावे म्हणून घंटा बसवण्यात आल्या.

सगळा नोकखर्च धाईगडबडीत होता. पुरविका होणार हे माहीत होते, पण ती इतकी आणि अशी असेल याची त्यांना कल्पना नव्हती. या बाबतीत फ्लॉरिन्स व्हिक्टोरियन युगाच्या फार पुढे होती आणि तिच्या सहनशीलतेने तिला एक गोष्ट शिकवली होती- कुणाकडूनही नकार घ्यायचा नाही.

फ्लॉरिन्सच्या या असल्या मागण्या पाहून ‘हिला बोलवण्यात आपण वृक्ष तर केली नाही ना?’ असे समितीच्या सदस्यांना वादू लागले. पण तिच्याकडे आकडेवारीसह वस्तुस्थिती होती. या गोष्टी कायलाच पाहिजे होत्या. कुटुंबाच्या बंधनातून मोकळी झालेली फ्लॉरिन्स अत्यंत दृढनिश्चयी बनली होती. तिच्या योजना स्पष्ट होत्या. अन्नाची कोटी, कापडांची कपडे यांची तपासणी ती स्वतः नियमितपणे करत असे. तिला फसविणे कोणाला शक्य नव्हते.

खंबीर वाटवाल

हिशोब तपासनिसांनी तिला दर आठवड्याला हिशोब दाखवायचे नकारले. ‘ते दाखवले गेले पाहिजेत’ असे तिने कठोरपणे सांगताच ते हिशोब दाखवू लागले. कोणतीही गोष्ट तिच्या दृष्टीने क्षुल्लक नव्हती. उंदरांनी कुतडलेल्या चादरी, गलिच्छ उशा, मोडक्या खुर्चा या सर्वांची हकालपट्टी झाली.

बुन्या पडद्यांच्या स्वच्छ चादरी करण्यात आल्या. असंख्य झाडू, बरा, फरशा पुसायची फडकी आणली गेली. हॉस्पिटलच्या स्वयंपाकघरात मुर्गे करण्यात येऊ लागले. ते दुकानाच्या किमतीच्या एक चतुर्थांश किमतीत तयार झाले. कामचुकार नोकरांची हकालपट्टी झाली. नवे कामसू नोकर आले. योग्य प्रशिक्षित परिचारिका शोधणे हेच काम फार अवघड होते.

किन्हेकदा तिला अग्रिम निर्णय घ्यावे लागले, पण ती स्वतः मात्र अतिशय आनंदित होती.

तिच्या कठोर कर्तव्यनिष्ठेला लोक पाबरत, तरीही

तिच्यावर प्रेम करत असत.

अनेकदा रोम्यांचे गार पडलेले तळपाय ती घासून देई. अनाथ विनंतीविषयी तिला सहानुभूती वाटत असे. स्वतः पैसे खर्च करून ती त्यांना हवापातटासाठी पाठवत असे.

फ्लॉरिन्स हे एक अद्भुत नवेली होते. ती अतिशय प्रेमळ परिचारिका होती, तिच्या निर्विकार वाटणाऱ्या स्वभावामुळे लोक तिला घाबरत. आई आणि बाहिणीच्या आत्यंतिक भावनावशतेने तिच्यातला हळवेपणा नाहीसा झाला होता. हळवेपणा काही कार्यक्षम रुग्णालय बनवू शकणार नव्हता.

थोड्याच दिवसांत फ्लॉरिन्स त्या विषयातली तज्ज्ञ म्हणून ओळखली जाऊ लागली. इंग्लिश रुग्णालयांमध्ये कुठल्या उगिया आहेत याचा तिने विस्तृत अहवाल तयार केला. बासाठी तिने खूप संशोधन आणि अभ्यास केला होता.

घरच्या सततच्या हरकतींना न जुमानता १८५४ च्या अखेरीस तिने शेतकऱ्यांच्या मुलींना परिचारिकांचे शिक्षण देण्याची योजना आखली.

ज्या देशातल्या स्त्रियांना बाहेरचा खासही मोकळेपणाने पेठा घेत नव्हता, त्या देशात फ्लॉरिन्स पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत होती.

क्रिमिअन युद्ध

या काळात संपूर्ण इंग्लंड देश ब्रिटिश सैन्याच्या क्रिमिअन युद्धातील विजयाची वर्णने वाचत होता. फ्रान्सचा तुर्कस्तानबरोबर जो मैत्रीचा तह झाला होता त्याला सहकार्य देण्यासाठी फ्रान्सच्या रशियाबरोबरच्या युद्धात इंग्लंड उतरले होते. सेबास्टोपोलजवळील सैन्याच्या विजयाची वार्ता वाचताना आपण थोड्याच दिवसांत या सैन्याला जाऊन मिळणार आहोत असे फ्लॉरिन्सला स्वप्नातही वाटले नसेल. रशियन सैन्याशी लढण्यासाठी नव्हे तर रोगराई, अव्यवस्था, पाण आणि बंडी यांच्याशी लढण्यासाठी तिला जायचे होते.

पुढच्या काही वर्षांत फ्लॉरिन्स नॉईटिंगेलची बुद्धी, प्रेम आणि निश्चय यांची कसोटी लागणार होती. यामुळे लोकांची

१८५४ मध्ये लंडनमधील ग्रीनव्हिलेटात कॉलनाची साथ पसरली. ‘इन्फिन्ट्यूट ऑफ मिक बॅटलविकेन’ (सध्या आश्वी विभागासाठी अपलेली गरबा) या संस्थेतील विवाहांच्या काळजींसारखीच तिने व्यसनी, अस्वच्छ वेश्यांची काळजी घेतली. त्यांच्यापैकी कितीहीना मरताना फ्लॉरिन्सने आपल्या बाह्यांगीत घेतले. राहून अधिक काही करणे तिला शक्य नव्हते. काही रुग्णांकरिता ग्रीनव्हिलेटमध्ये ताडपाण्याचा निचरा होण्याची अधिक बागती व्यवस्था व्हावी म्हणून तिने चळवळ केली. लंडनमध्ये या- नंतर काहीच कॉलनाची (पटकीची) साथ आली नाही.

यांच्याकडेच नव्हे तर एकूण स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलणार होती.

सर्वच युद्धांप्रमाणे यही युद्धात भयानक आणि अनाटायी असे मृत्यू होणार होते. वाईटातून चांगले एवढेच झाले, की सामान्य सैनिकांबद्दल आदर निर्माण होऊ लागला आणि सर्व मिलिटरी व इतर हॉस्पिटल्स ज्या पद्धतीने चातविली होती त्यात दूरगामी सुधारणा घडून आल्या.

क्रिमिअन युद्धात हातात दिवा घेऊन जखमी सैनिकांत फिरणारी 'लेडी विथ द लॅम्प' या नावाने फ्लॉरेन्स इतिहासात अजरामर झाली.

१८५४ मध्ये ब्रिटनची सभजूत होती, की ब्रिटिश सैन्याचा कोणीही पराभव करू शकत नाही. ते जगातील सर्वोत्कृष्ट सैन्य होते. त्यांना काळ्या समुद्रातील क्रिमिअन सामुद्रधुनीकडे नेण्यासाठी जहाजे सज्ज झाली होती. चकचकीत गणवेश घातलेले सैनिक जहाजांकडे चातत होते. त्यांच्यापुढे लाखोंरी बंड वाजत होता.

पण या पराक्रमी सैन्याचा पाडाव होणार होता, दुसऱ्या सैन्याकडून नव्हे तर रोगाई, अव्यवस्था, भूक आणि थंडी यांच्याकडून.

जून महिन्यात वेढ्यात अडकलेल्या तुर्कांना सोडवण्यासाठी ब्रिटिश सैन्य उत्तरेकडे निघाले. कावणी टाकण्यासाठी निवडलेली जागा कॉलन्याचे उगमस्थान म्हणून प्रसिद्ध होती. उतस्ताषणीच रोगाची साथ सुरू झाली. कित्येक सैनिक मेले. त्यांना समुद्रात फेकून देण्यात आले. तीन आठवड्यांत सैन्य म्हणून ते कुचकामी ठरले.

ब्रिटिश सैन्याने नंतर आपले तक्ष सेबास्टोपोलकडे वळवले. पूर्ण सैन्य आणि त्यांचे साहित्य घेऊन जाण्यासाठी पुरेशी जहाजे नसल्याने त्यांनी प्रथम फक्त सैनिकच पाठवायचे ठरवले. त्यांचे तंबू, स्वयंपाकाचे साहित्य, औषधपाणी, अंशरूपपांशरूप सर्व मागे राहिले.

तीन दिवसांत पोहोचण्याऐवजी जहाजांना सात दिवस लागले. अन्नपाण्याचाचून सैनिक तडकडू लागले आणि त्यातच कॉलन्याचा धुमाकूळ सुरू झाला. पाणेरह्या डबक्यातले साठलेले पाणी पिऊन सैनिक आव, हगवण असल्या दुखण्यांनी उपड्यावरच आडवे पडले.

विजयाची वेदना

अशा या रोगग्रस्त सैन्याने अल्मा नदी पार केली. वादळाला तोंड देत देत रशियन सैन्याला सेबास्टोपोल शहरात ढकलले. यात असंख्य सैनिक मरण पावले.

जे मेले ते सुटले. पण उरलेल्यांची दशा भीषण होती. त्यांना कसत्याही प्रकारची औषधे, बँडेजेस काहीही उपलब्ध नव्हते. दिवे नव्हते. चिखलाने भरलेल्या, गवतावर ठेवलेल्या सैनिकांवर चंद्राच्या प्रकाशात शस्त्रक्रिया केल्या जात होत्या.

त्यानंतर, फक्त २५० सैनिक मावू शकतील अशा जहाजात १५०० रुग्ण सैनिक भरून परत पाठवून दिले गेले. क्रिमिअन युद्धातली एकही बंदुकीची फेर झाडण्याआधीच,

गणवेशातील सैनिकांना स्त्रियांनी शिरोप दिला. क्रिमिअन युद्धावर निघालेल्या सैनिकांना गैरवाजवी आत्मविश्वास होता. पोचल्यानंतर एका आठवड्याच्या आत पहिली लढाई सुरू होण्यापूर्वीच रोगामुळे हजारोहून जास्त सैनिक मरण पावले.

समोर ठळकता : पहिल्या लढायांमध्ये ब्रिटिशांचे अतोनात नुकसान झाले. एकट्या इकरमान्या युद्धात दोन हजार माणसे मारली गेली. जखमींना अतिशय त्रास भोगावा लागला. अगदी कामचलाऊ तराफातून त्यांना किनाऱ्यावर आणले गेले. तेथे काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यावर जाणाऱ्या जहाजाची वाट पहात त्यांचे कित्येक दिवस थांबवे लागले. काहीजण जरी प्रचारात जाले तरी त्यांना झालेल्या कष्टांना तत्काय विसरत की पुढे ते जगत नसा.

मनोपैयं खचलेल्या, घडीने
गारठलेल्या सैनिकांच्या
तुकड्या बालाकलावाला परत
नेल्या बात आहेत. कित्येक-
जण झालेल्या नारेंवर
मंडीने काकडून थोड्यावरच
मरत. तळावर परत
आल्यानंतरही त्यांची
जगण्याची उन्मत्ता परत कमी
होती. कंजुसंसार आणि
अन्नाचा अभाव शंभुळे
आपली हजारीजण मरत.

फक्त मठवासिनीच होत्या. व्यावसायिक परिचारिका नव्हत्याच
त्या. पण इलाज नव्हता. तेमन कॅथलिक कॉन्व्हेंटमधील पाच
मठवासिनी या सर्वांत कुशल होत्या.

फ्लॉरेन्स स्फूतारीत येते

५ नोव्हेंबर १८५४ ला फ्लॉरेन्स तिच्या संपासह स्फूतारीच्या
मिलिटरी हॉस्पिटलमध्ये येऊन पोहोचली.

आपल्याला काय पाहायला मिळेल याची चिंता
फ्लॉरेन्सला वाटतच होती. पण प्रत्यक्षात स्थिती इतकी गलिच्छ
आणि भयानक असेल असे तिला स्वप्नातही वाटले नव्हते.
चार मैलांपेवढी रोग्यांची रांग पसरलेली. त्यांच्यात एक फुटाचेही
अंतर नाही. मध्यभागचे अंगण म्हणजे दुर्गंधीयुक्त चिखलाने
भरलेली दलदल. संतर्गजन्म रोग आणि कृमींचे ते उगमस्थानच
झाले होते.

फ्लॉरेन्सला अतिशय काळजीपूर्वक बागायचे होते. सर्व
वैद्यकीय सेवक वर्ग सैनिकी अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली
होता. कुठल्याही एका चुकीमुळे फ्लॉरेन्स आणि तिच्या
संपाला परत पाठवले गेले असते.

सगळी व्यवस्था कोलमडलेली होती. प्रत्येक गोष्टीसाठी
एक अर्ज अन् दोन डॉक्टरांच्या सहभा असलेले परवानगी
पत्र यांची गरज होती. मौल्यवान अन्नपदार्थ नीट व्यवस्था
नसल्याने गायब ठरी होत होते अन्यथा नासून तरी जात होते.
अर्ज करण्याच्या प्रदपतीत काही चुक झाली तर अधिकाऱ्यांना
अहोनात श्रास होई, त्यामुळे ते कुठलाही निर्णय घेत नसत.
सैनिकांना तर ते कमाळीच्या तुच्छतेने वागवत. सैनिकांना
लाडावून ठेवायचे नाही अशी सूचना फ्लॉरेन्सला मिळाली
होती. लॉर्ड स्ट्रॅफोर्ड र रेडक्लिफ कॅनिंग हा ब्रिटिशांना
कॉन्स्टिट्युटोपलमधील राजदूत होता. तो स्वतः भव्य राजवाड्यात
चैनीत राहात होता. सैनिकांच्या सुखदुःखांशी त्याला काही
कर्तव्य नव्हते. फ्लॉरेन्सला प्रथम त्याच्याशी सामना द्यायचा
होता.

हॉस्पिटलचे कायदेकानू

हॉस्पिटलची दुर्दशा झाली होती. डॉक्टरांना फ्लॉरेन्स मुळीच
आवडत नव्हती. ते तिच्याकडे दुर्लक्ष करत. तिच्या लक्षात
आले की तिला प्रथम डॉक्टरांचा विश्वास संपादन करायला
हवा आहे. तिने आपल्या परिचारिकांना सूचना दिल्या. जखमी
सैनिकांना तसेच सोडून देणे हे परिचारिकांना कुरपणाचे वाटत
होते. तरीही जोपर्यंत औपचारिकरीत्या मदतीची मागणी येत
नाही, तोपर्यंत तिने त्यांना थांबावयास सांगितले.

६ नोव्हेंबरला बालाकलावाच्या लढाईत जबर जखमी
झालेल्या सैनिकांची प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली. तरीही
फ्लॉरेन्सने तिच्या सहचारिणींना थांबवून ठेवले. फक्त जी
कापडे सापडली त्यांच्यापासून त्यांनी बँडेजेस, पट्ट्या, उण्यांचे
अभ्रे, सदरे इत्यादी शिवून ठेवले आणि त्या वाट पहात
राहिल्या.

काहीही करायला सांगितल्यानंतर फ्लॉरेन्सने,
हॉस्पिटलच्या नियमानुसार जागण्याचे बंधन स्वतःच पालून
घेतले होते. फक्त स्वयंपाकघरातच ती थोडे स्वातंत्र्य घेई.
तिचे तर सगळा आनंदच होता. तांब्याच्या भांड्यांत मटण
शिजवले जाई आणि त्यातच चहा केला जाई.

वीस हजार जखमी सैनिक
वेष्टापूर्वीचे स्फूतारी बॉक
हॉस्पिटल. स्फूतारी हे
हॉस्पिटल नव्हतं अकरा: सैन्य
जखमीच होती. जात मैतभ
जगेंमध्ये लांबलचक, घाणेरे
विद्यालयां होते, तेथेच
दुर्दैवादीने विद्यार्थे पसरले
गेले. तेथे उदीर पळायचे,
छत्रे गळायची. स्वच्छ
पाण्याच्या सोई नव्हत्या.
प्रवाधान पुढे (शौचालये)
पुंल, बंद होऊन बाहेर
कक्षात वाहत होती. फ्लॉरेन्स
चव्वीस परिचारिकांना घेऊन
तेथे आली. त्यातल्या फक्त
बाराजणी बाधल्या.

एका सैनिकी अधिकाऱ्याची फानी लंडन बटलर हिने काढलेले चित्र - 'रेल कॉल.' हिने युद्धात मारलेल्या सामान्य माणसाचे दुःख आणि पूर्व चित्रलेले आहे. विवाह कलाकलावाच्या पुरस्कारावर उल्लेखी माणसे दाखवली आहेत.

समोर : भांगडे, अपंग, जखमी झालेले सैनिक घडपडत आपल्या मित्रांना जास्तीत जास्त मदत करत आपाझीवरून पुरत वेतात. त्यांचे आरोग्य, बांगले अन्न, रुग्णालयाची सुव्यवस्था आणि सुखवस्था यावर अवलंबून होते. ते पुढीलकाळातील फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत होती.

फ्लॉरेन्स कामाला लागली. तिने स्वतःबरोबर मद्य, मांसाचे काही डबे आणि स्टोव्ह आणले होते. ती इतकी नियमांना धरून वागत होती की तिच्याविरुद्ध कुणासाठी तक्रार करता येत नव्हती. डॉक्टरांच्या सहीशिवाय कोणाही रोग्याला काही दिले जात नव्हते. पण इव्हल्यू त्या आजारी भुकेल्यांना चांगले अन्न मिळू लागले.

हे असे किती काळ चालले असते, कोण जाणे ? पण १ नोव्हेंबेला आणखी एक प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली, तशाच जखमी, आजारी सैनिकांची. डॉक्टर आणि अधिकाऱ्यांना आता फ्लॉरेन्स आणि तिच्या सहकाऱ्यांच्या अस्तित्वाची दखल घ्यावीच लागली. त्यांची मदत घ्यावीच लागली.

प्रचंड कार्याला आरंभ

बालकलावाच्या युद्धात ब्रिटिशांचा पराभव झाला. छावणीत प्रेतांचा आणि तुटक्या अवयवांचा खव पडता होता. कातरा झपाट्याने पसरत होता. पाठोपाठ इकरमानचे युद्ध झाले.

ब्रिटनमधील लोकांनी वेढ्या
मर्यादापुढील सैनिकांची
दुर्लक्ष्यता वाचली तेव्हा त्यांनी
बहाजे पकडून घेतली,
ब्रिटनमधील लोकांनी वेढ्या
आणि अन्य वास्तव्ये, त्या
मर्यादापुढील अधिकारी त्यांचे
वाटपच होऊ देत नव्हते.
फ्लॉरिन्स नॉटिंगहॅमने अक्षरशः
हातात हातोडा घेऊन
कोटीच्या खोल्यांची कुतुबे
घोडली. म्हणून कित्येक
सैनिक विला 'हातोडावाली
बाई' म्हणत.

यात ब्रिटनमधील विजय झाला तरी त्यामुळे जखमींच्या संख्येत
भरच पडली.

हिव्हाळा वाढत होता. गारठलेले हात एकमेकांवर धासून
रक्त वाहायला लागले होते. शेकोटी पेटवायला एखादी
वाळकी गवताची काडीही दिसत नव्हती. गरम अन्नाचा वास
नव्हता. गारठलेल्या वाळक्या चिखलावर श्रोपाचे लागत होते.
सर्वत्र रोगराईचा फैलाव झाला होता. जणू काही पृथ्वीवरचा
तो नरकच होता. रुग्णांचा ओघ वाहत येत होता.
कोपऱ्याकोपऱ्यात त्यांना टाकण्यात येत होते. त्यांच्या
डोक्याखाली उशीऐवजी बूट होते. पायखाने टोपऱ्यांचे होते.
ते कित्येक दिवस स्वच्छ केलेले नसायचे. दुर्गंधीचे साग्राज्य
पसरले होते.

आणि हे पुरेसे नव्हते म्हणून की काय १४ नोव्हेंबरला
प्रचंड वायळ झाले. जे काही तंबू उभारले होते तेही वाऱ्याने
उडून गेले. शिवाय गरम कपड्यांनी भरून येणारे बहाज, तेही
समुद्रात बुडाले.

फ्लॉरिन्सने सूत्रे हाती घेतली

१० नोव्हेंबरला हॉस्पिटलची व्यवस्था पूर्ण कोलमडली. आता
अधिकाऱ्यांना फ्लॉरिन्सच्या मदतीशिवाय पर्याय नव्हता. कारण
तिच्याकडे ब्रिटनमधील खाजगी संस्थांकडून आलेल्या देणग्या
होत्या. आणि आवश्यक त्या गोष्टी मिळवण्याची तिची धमक
होती.

वादविवाद टाळून शांतपणे फ्लॉरिन्स कामाला लागली.
पहिल्या प्रथम तिने पायखाने स्वच्छ करवले. पाण्याअभावी
किडे झालेले कपडे भट्ट्या लावून उकळले. भांडारात
असलेल्या प्रत्येक वस्तूची यादी केली.

डिसेंबरच्या आरंभी लॉर्ड रेग्लामने त्यांना कळवले, की
तो आणखी पाचशे जखमी सैनिक पाठवत आहे. आता
जागेची नितांत गरज होती. हॉस्पिटलचा एक भाग मोडकळीस
आला होता. लॉर्ड स्टॅटफर्ड आणि तुर्की कामगारांकडून तो
दुस्त करून घेताना फ्लॉरिन्स जिकिरीला आली. शेवटी तिने
स्वतःचे पैसे आणि देणग्या यातून खर्च करून तो भाग बांधून
घेतला.

फ्लॉरिन्सला प्रत्येक
माणसाबद्दल किती जिज्ञासा
वाटत होता ते दाखवणारे एक
आदरभूत चित्र. पीडित
लढाईकरून आलेल्या प्रत्येक
माणसाला आघोष घालून
त्याच्या जखमा बांधल्या नवत
आहेत. त्याला स्वच्छ कापडे
आणि चांगले पोष्य अच
मिळत आहे की नाही याची ती
खात्री करून घेई.

पुष्कळ मुकळ्या बल्गेरियनमधील
किर्ने येथे उतरल्या. छावणी
परकी (कॅसरा) बाडी प्रसिद्ध
आलेल्या जागेला पडली
आणि एक हजाराने अधिक
सैनिक स्फुर्तीला परत पाठवले
गेले.

‘३ दिन ठेड लाईन’
बालाकलावापधील १३ वे
हस्पतलमधील डॉ. केप्टन युद्धमित्र
बाने काढलेले चित्र.
युद्धामध्ये ब्रिटन आणि फ्रान्सचे
मित्रत्व स्पष्टरीत होऊन सैनिक
मारेले गेले. क्रिमिआमधील
कडक हिवाळा आणि रोगराई
बामुळे प्रत्यक्ष युद्धापेक्षा
जास्त जाणवले.

“तिच्या तांतपणा, तिची
समयसूचकता आणि तत्काळ
कुली केंद्रण्याची क्षमता
बामुळे ती देखीलसमान मानली
गेली. त्याक तिची मजली
करू लागले. डॉक्टरांच्या
विषयावर अवलंबून राहू
लागले.”

सेमिल युद्धमित्र मित्र,
‘फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल’, मृत

पूर्वी ज्या गोष्टी सैन्याधिकाऱ्यांकडून याबद्दल आता
फ्लॉरेन्सकडून येऊ लागल्या. अधिकारी तिच्यावर संतापले,
पण तिने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले.

अभूतपूर्व संकट

जानेवारी १८५५ मध्ये सैनिकांच्या दुरवस्थेला पारावर राहिला
नव्हता. फ्लॉरेन्स लिहिते, “संकटांच्या इतिहासात या संकटांना
तोड नव्हती.” त्यांची संख्या गुणाकाराच्या पटीने वाढून
भेडसावत होती. १२,००० सैनिक आता तिथे होते आणि
तरीही काय करायला पाहिजे हे तिच्यासमोर स्पष्ट होते.
हॉस्पिटलची उत्कृष्ट पुरवठा करण्यासाठी तिने पद्धतशीर
व विचारपूर्वक योजना आखल्या. ती वर्तमान आणि भविष्य
दोन्हीचा विचार करत होती.

सुधारणा होत असूनही बरेक हॉस्पिटलात मृत्यूचे प्रमाण
वाढत होते. काहीही केले तरीही मरणाऱ्यांची संख्या वाढतच
होती. डिसेंबर अखेरीस झालेल्या रोगाच्या साथीत चा सर्जन,
तीन परिचारिका आणि शेकडो सैनिक मरण पावले. तीन
आठवड्यांत मरण पावले.

ही वास्तवीक ब्रिटिश वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली आणि या
क्रिमिआ युद्धाच्या संपूर्ण दुर्घटनेची चौकशी करावे अशी
मागणी लोक करू लागले. फेब्रुवारी १८५५ मध्ये सरकारला
चौकशीसाठी एक सॅनिटरी कमिशन पाठवावे लागले.

बरेक हॉस्पिटलमधील सुधारणा

या कमिशनने बरेक हॉस्पिटलची संपूर्ण पाहणी केली. मृत्यूचे
प्रमाण इतके जास्त असावे यात काहीच आश्चर्य नव्हते.
संपूर्ण इमारतीत उत्सर्जनाची घाण मुली होती. वऱ्याची
सूळक या गजबजलेल्या कक्षांतून मृत्युपटा वाजवत येत होती.

पहिल्या दोन आठवड्यांत साफसफाई ५५६ हातागळ्या
भरून घाण, २४ वेगवेगळे मेलेले प्राणी आणि २ मेलेले
घोडे सापडले. हे सारे फुलून टाकण्यात आले.

सुधारणा होत होत्या, पण त्याचबरोबर भयानक बुकाही
होत होत्या. जखमी सैनिकांना घेऊन जाणाऱ्या जहाजावर

शेकडो सैनिकांना चढवायचे काम दोन आठवडे चालू होते
आणि तांपर्यंत हे जखमी सैनिक घडोत जहाजाच्या डेकर
वरील वाऱ्याला तोंड देत उभे पडलेले होते. या त्यांच्या
अवस्थेला कारण असलेल्या डॉ. तॉसनची कानउघाडणी
झाली, तरीही नंतर बरेक हॉस्पिटलच्या वरिष्ठ वैद्यकीय
अधिकारपदी त्याची नेमणूक झाली. ज्या अधिकाऱ्यांनी
पावलोपावली तिची अडवणूक करून कामात अडथळे आणले
होते तेच युद्धांतर मान्यवर म्हणून प्रसिद्ध झाले हे पाहून
फ्लॉरेन्सला धक्का बसला.

कंदीलवाली बाई

१८५५ च्या हिवाळ्यापर्यंत फ्लॉरेन्स पार दमली होती.
विवेकदा अखंड आठ आठ तास ती युद्धावर बसून
सैनिकांच्या जखमा बांधत असे. तेथे आधुनिक औषधे, वैद्यक
काही नव्हते. जवळ उपलब्ध असलेल्या वस्तूतून ती आपले
काम भागवी.

तिचे धैर्य कायम राहण्यासाठी तिला सर्वात जास्त मदत
त्या शूर शिपायांची झाली. ते कशाबद्दलही तयार करत
नसत. स्वतःचे दुःख, भीती, पाचवी ओढ याबद्दल ते चकार
शब्दही काढत नसत. इट्टी अधिकाऱ्यांचे फ्लॉरेन्सला कठोर
समजायचे. बाकी सर्वांना तिचा सोपाकपणा, कनवाळूपणा
आणि गमतीशीर स्वभावच आठवत राही. अस्वक्रियेसमयी
ती त्यांच्याजवळ असे. ती त्यांच्यात मिळून मिसळून राही,
हसत खेळत बोलून त्यांच्या जीवनाची नवी आशा फुलवत
असे. दिवसा त्यांना भेटणे शक्य झाले नाही तर ती हातात
एक कंदील घेऊन त्या चार मैल लांबीच्या सैनिकांच्या
रांगेभोवती फिरत राही. एका सैनिकाने आपल्या परी कळवले
होते— ती जात असता भिंतीवर तिची जी सावली पडते,
तिचे सर्वजण चुंबन घेतात.

क्रिमिआन ताप

बरेक हॉस्पिटल मार्गी लावल्यावर फ्लॉरेन्सने क्रिमिआ
हॉस्पिटलमध्ये जायचे ठरवले. पण आजवरचा सगळा वकवा
आता तिला जाणवू लागला होता. क्रिमिआन तापाने तिला

सूतारीपणाने परिस्थिती
निबंधनात आल्यावर फ्लॉरेन्स
नॉईटिंगेलने युद्धभूमीवरील
वैद्यकीय केंद्रांना सतत पेटो
दिल्या. कोणत्याही हवामानात
वसती तिची रपट चालूच
राहिली. पण याची तिला
गेडी किंग्ज घोड्याची सगली.
ती अतिशय आजारी पडली.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलची 'कॅरीतवाली बाई' म्हणून प्रसिद्धी झाली. स्वतःच्या जीवनकाळातच ती एक आस्थाविका बनली. जखमी सैनिकांना रेहमी तिला पाहणेसे बरे. काळ त्यांची प्रकृती सुधारण्यासाठी ती सतत झगडत असे. युद्धामध्ये अतिशय धौलधर त्यांनी पाहिल्या होत्या. या मुमुभाची स्त्रीपुढे जगत शाहपणा आणि दयादूषणा शिल्लक आहे याची त्यांना आठवण होई.

पछाडले. पंधरा दिवस ती जणू मरणाच्या दारात होती. पण अर्धवट भ्रमात असतानामुद्धा ती सतत लिहीत राही — यादया, सूचना, आज्ञा — एका मागून एक अखंड चालू होते.

या दुखण्यातून ती उठली, मात्र त्यानंतर ती पहिल्यासारखी पुन्हा कधीच झाली नाही. तिचे शरीर पोखरले गेले होते.

ती कामावर परतते, तो तेथे परिचारिका, जोगिणी आणि सैन्य यांचे आपापसातच युद्ध गाजले होते. आणि त्याचा सगळा भार बिचाऱ्या फ्लॉरेन्सवर आला.

तिच्या कुटुंबाने ठरवले की कोणीतरी तिच्याबरोबर गेलेच पाहिजे. माय आल्याने स्वतःहोऊन ही जबाबदारी स्वीकारली. १६ सप्टेंबर १८५५ ला ती स्कूतारीला गेली. अशक्त, दुबळी झालेली स्त्री आणि तिच्याभोवती चाललेली धुध्र भांडणे पाहून तिला धक्काच बसला. तिने फ्लॉरेन्सच्या

अफिमच्या कामात मदत करावचे ठरवले.

नाईटिंगेल फंड

इंग्लंडमध्ये फ्लॉरेन्सला क्रिमिआचा प्रकाशदीप म्हणून ओळखले जाऊ लागले होते. नाईटिंगेल स्मरणिका, नाईटिंगेल कपबशा, कविता, तिची छरीछोटी चित्रे यांनी इंग्लंड गाजवून गेले होते. पण फ्लॉरेन्स विचलित झाली नव्हती. अजून काय करावला हवे आहे, या वास्तवाची तिला सतत जाणीव होती.

याच वेळी फ्लॉरेन्सला काही भेटवस्तू ("किटली किंवा हातातले कडघासारखे काही" असे पार्वने उपहासाने लिहिले) देण्यासाठी लोकांकडून देण्या गोळा करण्यात आल्या. पण प्रत्यक्षात त्यातून इतका पैसा जमा झाला, की त्यामधून परिचाराकांच्या शिक्षणासाठी एक संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला गेला. अशी एक सूचना पुढे आली, की सैनिकांनी आपला एक दिवसाचा पगार नाईटिंगेल फंडाला द्यावा. सैनिकांनी जवळ जवळ १ हजार (आजच्या हिशोबाने २ लाख) पौंड जमा केले.

हे सर्व पाहून फ्लॉरेन्सची आई किती अगदी भावनाचरा झाली. फ्लोचा आपल्याला वितक्षण अभिमान वाटतो असे तिने तिला लिहिले. भूतकाळ विसरून टाकून फ्लॉरेन्सनेही तिला उलट लिहिले — या माझ्या मानसमानाने माझ्या कामाला काही विरोध पावला झाला आहे असे नाही, पण तुला आनंद झाला असेत तर ते मला फार मोठे समाधान आहे.

शाब्दिक पुद्द

डिसेंबरमध्ये मेडिकल स्टारफचे मुख्य डॉ. हॉल यांनी मुख्य हॉस्पिटलचा तयार केलेला एक अहवाल बर पाठवला. त्यात फ्लॉरेन्सवर अधिकाऱ्यांचा उपमंद करणे आणि परिचाराकांवर अप्रामाणिकपणा, उघळेपणा, आज्ञापालन न करणे, अकार्यक्षमता, आणि अनैतिकता असे आरोप करण्यात आले होते. सर्व अहवाल पूर्ण खोटा होता. फ्लॉरेन्सला धक्का बसला.

शब्द, पत्रे आणि बैठका यांची धुमचक्री झाली. सरकार आणि फ्लॉरेन्सच्या नावाला काळिमा लावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांमध्ये भेटीगाठी झाल्या.

"तिला बाजूने जाताना पार्श्व ही देखील केवटी सुखाची गोष्ट असावची. ती एकाचपत्तरी बोलावची आणि अनेकांकडे पाहून मान हालवून स्मित करावची. प्रायेकांला घटणे, बोलणे, तिला तक्रार उद्धते. कारण आम्ही तेकड्यांनी तिचे पडतो होतो. तिचे पडणाऱ्या तिच्या मायलीचं पुंवन पेऊन जाण्ही समाधान पावावचो."

बरेक हॉस्पिटलमधील एक सैनिक

"सैन्यातील धीरपणा काय असतो याची कोणी कल्पनाच करू शकत नाही. तो म्हणजे जखमा आणि रक्त, तप, हलचल, धंदी, उन्हाळा किंवा दुष्काळ नव्हे तर कनिष्ठांच्या बाबतीत व्यथनाधीनता, दारुण्या नगोतील वागवीपणा, गैरव्यवस्था आणि नीतिहीनते खोलीकरण तर कनिष्ठांच्या बाबतीत हेकेरावे, धुडपणा, बेविकीरपणा आणि स्वार्थी पगुता होय."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

अलेले सैन्य घरी परत गेले. त्यांच्या तुकड्या वहावापरित बंद वाचनात आणि ध्वज फडकावीत गेल्या. त्यांनी युद्ध बिकले होते, पण पाच, ऐंगराई आणि अन्यवस्त्रा यांनी त्यांचा पराभव केला होत. फ्लॉरिन्सने पुष्कळांना वाचवले, पण तिचे मुख्य कार्य भविष्यकाळी हजारो लोकांची वेळोवेळी योग्य ती काळजी घेवली जाण्याचे आश्वासन हे होय.

“सैन्यावरून मला जेवढे वाटते तेवढे इतर कुणालाही वाटू शकत नाही. तो सर्वकार हिवाळा कळण्यासाठी त्याचा अनुभवच हवा. मी तर तो कधीच विसरू शकणार नाही.”

फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल

पण १८५६ च्या आरंभास ब्रिटिश सैन्याला क्रिमिआमध्ये वस्तूंचा पुवठा करणाऱ्या संधाने संशेसमोर एक अहवाल ठेवला. या अहवालाने फ्लॉरिन्सच्या अहवालास पुष्टी दिली. पण कमाल म्हणजे डॉ. जॉन हॉलला ‘नाईट कमांडर ऑफ द बाथ’ (के.सी.बी.) ही पदवी देण्यात आली. फ्लॉरिन्सला कमालीची चीट आली. ती लिहिते - हा बाथचा सरदार नसून क्रिमिआन स्पर्शानाचा सरदार असावा. मी नुसती संतापाने पेटले आहे. कडाक्याच्या थंडीत फाटक्या तुटक्या कपड्यांत एखाद्या गलिच्छ ब्लॅकेटात सैनिक राहात होते आणि त्याच वेळी कोठारांमध्ये गरम कपडे धरलेले होते, पण सैनिकांना दिले जात नव्हते हे मी पाहिले आहे. आणि ज्यांच्यामुळे हे पडले त्यांना बडती मिळते आहे हे आम्ही कसे सहन करू शकू ? सरकारचा विजय झाला. १६ मार्च १८५६ ला एक पत्रक प्रसिद्ध झाले. त्यात म्हटले होते — राणीच्या सरकारने कुमारी नाईटिंगेल यांना सैन्याच्या हॉस्पिटलांच्या महिला पारिवारिका विभागाच्या प्रमुख म्हणून सन्मानित केले आहे.

फ्लॉरिन्सचा शब्द हा कायदा झाला. तिच्या सर्व शत्रूंचा

एका फटक्यात पराभव झाला.

इंग्लंडला परत

२१ एप्रिल १८५६ ला युद्धसमाप्तीची घोषणा झाली. पण रोगराईची भीती संपलेली नव्हती. उन्हाळा आणि कॉलरा सुरू होण्यापूर्वी सैनिकांना घरी पोचवणे महत्त्वाचे होते. १६ जुलै १८५६ ला शेवटचा रुग्ण बॉक हॉस्पिटलमधून बाहेर पडला. फ्लॉरिन्सचे काम संपले.

२८ जुलैला माय आल्या आणि फ्लॉरिन्स फ्रान्सला निघाल्या. पॅरिसमध्ये आल्याला सोडून फ्लॉरिन्स एकटीच इंग्लंडला गुपचुप निघून गेली. तिला गर्दी नको होती. तिच्यासाठी मोठाले स्वागत समारंभ योजले होते. ते सर्व तिने टाळले.

ती घरी आली. युद्ध संपल्यावर तिच्यावर सन्मानांचा वर्षाव झाला होता. पण फ्लॉरिन्स समर्प, कार्यक्षम आणि बरकरार दिसणारी असली तरी ती बरीच व्याकूळ झालेली होती. ती आपल्या खाजगी रोजनिशीत लिहिते - “शाश्वता गरीब बिचाऱ्या सैनिकांना, मी अगदी वाईट आई आहे. तुम्हांला क्रिमिआच्या थड्यांमध्ये सोडून मी आले आहे. सहा महिन्यांत, आठ सैनिकी तुकड्यांतील ७३ टक्के सैनिक फक्त रोगाने मेले. त्याचा आता कोण विचार करतोय ?”

धीरोदात्त नायिका

फ्लॉरिन्स कमालीची थकली होती. ती फक्त ३६ वर्षांची होती. पण तिला वाटले, की तिचे कार्य आता संपले. आता ती स्वतःसाठी जंगल, विभ्रांती पेईत. बस्स! पण तिला माहीत नव्हते, की ही तर तिच्या कार्याची नुसती सुरुवात होती. पुढे ४० वर्षे तिला काम करावचे होते.

बुद्धधानंतरच्या पहिल्या काही महिन्यांत तिच्यावर अभिनंदनपर पत्रे, स्तुतिपत्रे, विवाहाचे प्रस्ताव यांचा नुसता मारा झाला. तिने कुणालाही उत्तरे दिली नाहीत. तिला प्रसिद्धीचा तिरस्कार होता. तिने कोणत्याही बाहेर सभेत हजर राहण्याचे नाकारले. शेवटी स्तुतिसुमनांचा ओग आपोआप ओसरला.

“क्रिमिआमध्ये एक सैनिक आणि दुसरी पारिवारिका अशा दोन धीरोदात्त प्रतिभा उभ्या राहिल्यात.

जनसामान्यात घातिल प्रत्येक प्रतिभा उभावण्याचे श्रेष्ठ फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल कडेच जाते.”

सेसिल वुडहॅम स्मिथ
‘फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल’मध्ये.

फ्लॉरेन्सचा जयशंकर देशभर
प्राप्त भावनोक्तीने प्रेरित
होणे करणाऱ्या अनेक
स्मृतिका काढल्या गेल्या.

व्हिक्टोरियन समाजाने शिन्ही एक हळवी प्रतिमा तयार केली. ती 'कंदीलवाली बाई' अशी होती. फ्लॉरेन्स ही हळवी, प्रेमळ, दयाळू स्त्री, आजारी, मरणोन्मुख माणसांना घोर आणि आशा देणारी होती. पण ही तिच्या व्यक्तित्वाची एक बाजू झाली. ती तीव्र इच्छाशक्ती असलेली, व्यवहारचतुर आणि विलक्षण बुद्धिमान अशी स्त्री होती. या 'कंदीलवाल्या बाईने' एखादे काम हाती घेतले की तिचे सामर्थ्य जाणवून येई.

क्रिमियन युद्धाने बऱ्याच गोष्टींबद्दलची प्रखर जाणीव तिला झाली. परिचारिकांना विशेष शिक्षण घ्यायला हवे हे तिला केव्हाच कळले होते. पण स्कूतारीतल्या सेवक वर्गाबरोबरच्या कामाच्या अनुभवाने तिची पूर्ण खात्री झाली, की रुग्णसेवेचे सन्मान्य व्यवसायात रूपांतर होण्यासाठी सर्व परिचारिकांसाठी वर्तणुकीचे काही निश्चित नियम आखले गेले पाहिजेत आणि सर्व परिचारिकांनी ते पाळलेच पाहिजेत. त्यांच्या कामाचा एक निश्चित दर्जा असला पाहिजे. स्कूतारीतील कित्येक मृत्यू केवळ रुग्णालयातील गैव्यवस्था आणि हलगर्जीपणामुळे घडले होते. म्हणून रुग्णालयात आमूलाग्र बदल घडवून यायला हवा होता. फ्लॉरेन्सने संपूर्ण युरोपातील रुग्णालयांचा सखोल अभ्यास केला होता. तिचे काय चालते आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी काय करायला हवे हे तिच्याइतके दुसऱ्या कुणालाही माहीत नव्हते. इतकेच नाही तर लिब्रारपूरमधील कार्रवाईलापासून हिंदुस्थानसारख्या देशाच्या आरोग्याचे प्रश्नही ती सोडवू शकली असती. पण प्रथम ब्रिटिश सैन्यातच सुधारणा करायचे तिने ठरवते होते.

स्कूतारी आणि बालाक्लावातील आठवणींनी ती रात्रंदिवस तळमळत होती. पण सैन्याधिकार्यांना आणि सैन्याच्या रुग्णालयांच्या अधिकार्यांना त्या धीषण दुःखपर्वाचे काहीच वाटत नव्हते. वेदना आणि गोंधळाच्या मुळाशी असलेल्या जुन्या रुग्णालय पद्धतीकडे फ्लॉरेन्स मांड दुर्लक्ष करू शकत नव्हती.

व्हिक्टोरिया राणीची मदत

अचानक एक चांगली संधी चालून आली. व्हिक्टोरिया राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना तिची कहाणी तिच्याच तोंडून ऐकायची होती. सैन्याच्या सुधारणांनी गरज त्या दोघांना

घटवून देता यावी म्हणून फ्लॉरेन्स पुरावे गोळा करण्याच्या कामाला लागली. दिवसाचे बारा तास ती सैन्याच्या रुग्णालयांनी पाहणी करण्यात घालवत असे.

दोनच महिन्यांनी ती स्कॉटलंडमध्ये राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना भेटायला गेली. तिने आपले सर्व मरणे त्यांच्या समोर मांडले. त्यांनी ते काळजीपूर्वक ऐकून घेतले. राणीने प्रमुख सैन्याधिकार्यांना पत्र लिहिले, 'फ्लॉरेन्स युद्धाच्या आघाडीवर असावी अशी आज्ञाही इच्छा आहे.'

तिला परत बोलावण्यात आले. आता फ्लॉरेन्सपुढे मंत्रिमंडळातील प्रमुख मंत्र्यांना बिकून घेण्याचे काम होते. महत्त्वाची राजकारणी व्यक्ती झाल्याखेरीज तिला सैन्यात मूलभूत बदल घडवून आणणे अशक्य होते. फ्लॉरेन्सने तिडकी हर्बर्ट आणि आणखी चार उच्चपदस्थ व्यक्तींना आपल्या बाजूला वळवून घेतले. ही माणसे आपला बोकळा वेळ तिच्या कामासाठी घालवू लागली. रुग्णालय व्यवस्थेच्या कामात ती हज्ज आहे, हे त्यांना पटले होते. तिला ते मान देत होते. तिच्या निष्ठा, त्रय स्वभावामुळे आणि

खाली : व्हिक्टोरिया
काळातील त्या भावनांनी
फ्लॉरेन्सचे खरे वर प्राकट्य
गेलं. डावीकडील चित्र पाह.
वैद्यकाशाने उबळलेल्या
कसातून फ्लॉरेन्स गुलाबपुष्पाचे
गुच्छ घेऊन घालत आहे.
त्या अकार्यक्षम अधिकार्यांना
या खंबीर, हुदनिश्चयी आणि
तल्ल्यांनी तडबोड न करणाऱ्या
परिचारिकेला क्रिमियन तोंड
दघावे लागले. त्यांना फ्लॉरेन्स
नॉर्थिंगलच्या स्वभावातील ही
बाजू कधीच लक्षात आली
नाही.

"फ्लॉरिन्सबरोबर जमणाच्या लोकांना तिचे काम समजू शकले नाही. तिच्या सामर्थ्याची आणि तिच्या स्वच्छ मनाची त्यांना कल्पना आली नाही. तिच्यामधील असामान्य सामर्थ्य आणि तिच्या स्वभावातील औदार्यही त्यांना कळले नाही. परमेश्वराने निर्मिलेले ते एक असामान्य व्यक्तित्व होते."

डॉ. जॉन सदातंड - १८५७
च्या सैन्यटी कॅप्टनचा सहाय्यक.

व्हिक्टोरिया राजांला फ्लॉरिन्सच्या क्रिमिअन युद्धातील कामगिरीबद्दल पुरस्कार मिळाले होते. तिने फ्लॉरिन्सला एक पदक भेट दिले. त्यावर अक्षरे कोरलेली होती, 'ब्लेसेड आर द मर्किजुल' (दयाळू माणसे स्वर्गाच्या कृपेला पात्र ठरतात.)

पद्धतशीरपणामुळे तिच्याबरोबर काम करायला त्यांना आवडू लागले.

सैन्यातील सुधारणा

अखेर मे १८५७ मध्ये सैन्यातील वैद्यकीय सेवेची पाहणी आणि अभ्यास करण्यासाठी एक आयोग नेमला गेला. आता फ्लॉरिन्सही खूप बदलली होती. आपली बाजू ती अधिक व्यवस्थितपणे, समर्थपणे आणि समर्पकतेने मांडू शकत होती. ती अधिक तर्कशुद्ध झाली होती. तिच्या मांडणीत गणिती नेमकेपणा होता, सखोलपणा होता. जीवनातील सारे आनंद बाजूला सारून, आपली सर्व शक्ती पणाला लावून ती नेटाने काम करत होती.

१८५७ च्या वसंत ऋतूत फ्लॉरिन्स शत्रुदिवस काम करीत होती. एकीकडे आयोगामधील राजकारणी व्यक्तींना सूचना देत होती. त्याचबरोबर स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित गोपनीय अहवालही लिहीत होती. हे सर्व ती करत असताना जवळच कोचावर पाखें आणि आई लोळत असत आणि फुलांची रचना करून दमून न जाण्याची प्रेमळ सूचना एकमेकीला करत असत.

'नोट्स ऑन व्हॅटर्स अपेक्किंग द हेल्थ एफिशियन्सी अँड हॉस्पिटल अँडमिनिस्ट्रेशन ऑफ द ब्रिटिश आर्मी' (ब्रिटिश सैन्याचे आरोग्य, कार्यक्षमता आणि रुग्णालयांची व्यवस्था यांवर परिणाम करणाऱ्या गोष्टी) असा १००० पानांचा गोपनीय अहवाल तिने सहा महिन्यांत पूर्ण केला. अतिशय निःसंदिग्ध आणि मननीय असा तो होता. क्रिमिअन युद्धातल्या अनुभवांचे पाठबळ तिच्या प्रत्येक विधानाला होते.

रोग बरा करण्यापेक्षा रोगाला प्रतिबंध करणे अशी तिची धारणा होती. अनेक राजकारणी व्यक्तींना आणि सैन्यातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना ती क्रांतिकारक आणि विक्षिप्त वाटली. त्यांनी तिला पूर्ण विरोध केला. तेव्हा सैनिकांच्या मृत्यूंचे खरे कारण त्यांची निकृष्ट जीवनपद्धती, गलिच्छ व कोवट रुग्णालये, निकृष्ट आहार हे आहे हे तिला सिद्ध करून दाखवावे लागले. शांततेच्या काळातही तरुण

सैनिकांच्या मृत्यूंचे प्रमाण सर्वसाधारण जनतेतील मृत्यूंच्या दुप्पट आहे हे तिने दाखवले. निवडक उत्तम तरुण दारुवर्षी सैन्यात भरती होत होते आणि दरवर्षी १५०० तरुण दुर्लक्ष, रोगाई व कदान्न यांमुळे मरत होते.

अत्यवस्थ

११ ऑगस्टला फ्लॉरिन्सची प्रकृती पूर्ण ढासळली. चार वर्षांत ती एक क्षणही एकटी राहिली नव्हती. आता तिला शांततेची फार गरज होती. ती इतकी आजारी पडली की कोणीतरी तिच्यासाठी श्रद्धांजली लिहिली आणि फ्लॉरिन्स मरण पावली की ताबडगोब ती छापावची असेही एका वृत्तपत्राने ठरवले.

पण अजून कितीतरी कार्य राहिले होते. ती मरू शकत नव्हती. तिला मरायलासुद्धा पुरसत नव्हती.

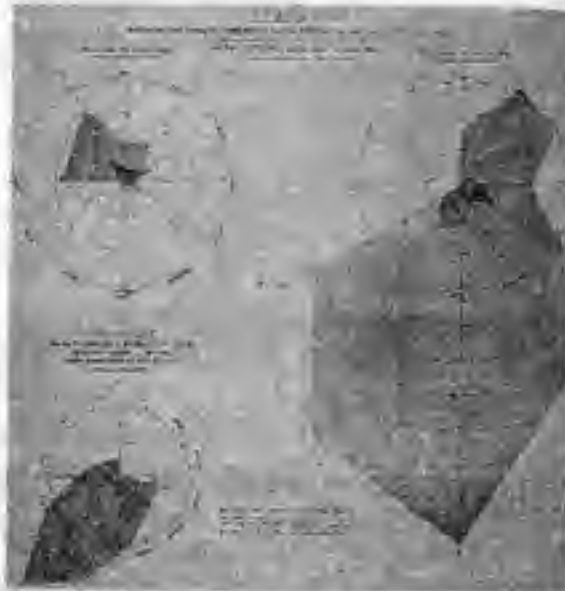
खाली : १८५७ मध्ये सर्व युद्ध संपादन झालेली संपिती सैन्याच्या आरोग्य-विषयक व्यवस्थेची पाहणी करण्यासाठी नेमली गेली. यातल्या कित्येक सभासदांना तिच्याबद्दल विलक्षण आदर होता. एवढेच नव्हे तर ते तिच्याकडूनच सूचनाही घेत असत. सैन्याविषयीची तिची टीका अतिशय कठोर होती.

वर हाजीकडे : त्या काळातील सैनिकांचे वर्तमानपत्रातील एक व्यंगचित्र. सैनिक व्यसनी, आळशी आणि मूठ समजले जात. पण फ्लॉरेन्सला माय असे वाटत नव्हते, ती त्यांना दारिद्र्याने पिडल्यामुळेच सैन्यात राखत होती असेच तिने मान्यते समजत होती.

वर उजवीकडे : "हा नकाशा फ्लॉरेन्सच्या संशोधनाची अपशीलनात पडत राखवतो. क्रिस्तिन बुद्धात प्रेम पावलेल्या प्रत्येक सैनिकाच्या मागे जंतुसर्प आणि दावला येण्याबाबतचा आवाजाने मृत्यू पावलेल्यांची संख्या मात होती. हे ती संस्मरण स्पष्ट करून दाखवू शकत होती. प्रतिक्रियात्मक औषधांचा प्राय फ्लॉरेन्सने घेतला. वागले अन्न, स्वच्छता आणि मोकळी हवा यामुळे रोगाई आणि मृत्यू यांना प्रतिबंध करता येतो हे तिने अखिर संशोधनाने सिद्ध करून दाखवले.

काही काळ एकांतवासात घालवून, फ्लॉरेन्स लंडनला परतली. माय आल्या पुन्हा तिच्या सोबतीला आली. तिच्या मदतीने फ्लॉरेन्सने आई आणि बहिणीला दूर ठेवले. कधीही त्या भेटीला यायला निघाल्या की माय आल्या त्यांना पर लिहून कळवी की, "फ्लॉरेन्सच्या दुखण्याचा जोर फार वाढला आहे. नाकाला सूत लावण्याची वेळ आली आहे. तिला भेटायला न आलेलेच बरे." आणि मग त्या भेटीला जाण्याच नाहीत.

पार्थेसाठी विवाह प्रस्ताव

१८५७ च्या वसंत ऋतूमध्ये सर हेरी व्हर्नी नावाच्या गृहस्थानी फ्लॉरेन्सला मागणी घातली. तिने अर्थात ती नाकारली. मग या गृहस्थानी आपला मोहरा पार्थेकडे वळवला. तिने मान्यता दिली.

या विवाहानंतर फ्लॉरेन्स बर्लिंग्टन हॉटेलच्या बाजूला राहायला गेली. इथे ती अणि माय आल्याशिवाय कोणीच

नव्हते. माय आल्या तिची काळजी घेत होती. फ्लॉरेन्सने स्वतःच्या अंत्यविधीची योजना आखली होती पण एका आरामबुचीत बसून ती पूर्वपिकाही जास्त काम करत होती.

आता फ्लॉरेन्सने नागरी रुग्णालयांकडे लक्ष द्यावे व त्यांत सुधारणा कराव्यात, अशी मागणी लोक करू लागले. ही रुग्णालये सैनिकी रुग्णालयांएवढीच किंवा अधिक वाईट होती हे तिच्या लक्षात आले. इ. स. १८५९ मध्ये तिने 'नोदस ऑन हॉस्पिटल्स' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात तिने लोक रुग्णालयात भरती व्हायला का पाबरतात आणि यावर कुठली उपाययोजना व्हायला हवी ते लिहिले होते.

फ्लॉरेन्सने त्या काळाचा क्रांतिकारक सिद्धान्त मांडला. रुग्णालयांची बांधणी आणि व्यवस्था सुधारण्यानेही तेथील मृत्यूचे प्रमाण खूपच कमी करता येणे शक्य आहे. रुग्णालयांना अधिक खिडक्या हव्यात, मोकळी, स्वच्छ हवा आत खेळायला हवी. सांडपाण्याचा निचरा नीट व्हायला हवा. फरशा, भिती, पलंग हे नियमितपणे घासून पुसून स्वच्छ कायला हवे. रुग्णसंख्या मर्यादित हवी आणि ही अत्यावश्यक काळजी प्रत्येक रुग्णालयाने घ्यायलाच हवी.

तवकरच रुग्णालयांच्या बांधकामातील तज्ज्ञ म्हणून फ्लॉरेन्स ओळखली जाऊ लागली. जगभरातल्या रुग्णालयांच्या इमारती तिने सांगितलेल्या तत्त्वांप्रमाणे बांधल्या जाऊ लागल्या. इमारतीतील कुतुबे आणि घोब्याची खोली कमी असावी हेही तिने निश्चित केले होते. कुठलीही गोष्ट किंकोळ वा बिनमहत्त्वाची नव्हती. स्वच्छ कपडे कसे पुवावे, अन्न गरम कसे ठेवावे, दोन बिछान्यांत किती अंतर असावे, या सान्या गोष्टींचा तिने अभ्यास केला होता.

चाळीस वर्षांपर्यंत फ्लॉरेन्स रुग्णालयांच्या आराखड्याबद्दल सल्ला देत राहिली. आजची स्वच्छ, हवेशीर, फुलापासानी प्रसन्न दिसणारी रुग्णालये हे फ्लॉरेन्सच्या अखंड परिश्रमाचे फळ आहे.

'नोदस ऑन नर्सिंग'

लंडनमधील सेंट थॉमस रुग्णालय बांधताना ती सल्लागार होती. याच इमारतीत परिचारिकांसाठी खास रुग्णसेवेचे शिक्षण देणारी संस्था काढावी असे तिला वाटू लागले. त्या दिशेने

"१८५९ मधील तिच्या 'नोदस ऑन हॉस्पिटल्स' या पुस्तकाने रुग्णालयाचे बांधकाम आणि व्यवस्थापन यात मोठी क्रांती झाली. रुग्णालयाशी संबंधित अशा सर्व प्रकरांत तिला तज्ज्ञ म्हणून मान्यता मिळाली. तिच्या सुधारणा सर्वत्र पोहोचल्या. प्रत्येक प्रगत रुग्णालयाच्या व्यवस्थापनावर तिचा ठसा उमटला."

लायव्हन स्ट्राजी
'एमिनंट व्हिक्टोरिअन्स' मधून.

काही परिचारिकांसोबत दवाखू फ्लॉरेंस तिच्या वशाचे एक छात्र्य असे होते, की ती परिपूर्णतावादी होती. गलवान बोक्सा आग्रण्याचा काय परिणाम होतो हे तिने क्रिजिआमध्ये पाहिले होते. उच्च दर्जासाठी ती आयुष्यभर झगडली. प्रत्येक तहानशी गोष्ट तिच्या डुष्टीने महत्त्वाची होती. शस्त्रक्रियेच्या खोलीच्या दरवाजाच्या स्टीपातून रंगान्या छोट्यात प्रत्येक गोष्टीबद्दल तिचे निश्चित मत होते. आपली रुग्णसेवेची पद्धत तिने प्रत्यक्षपूर्वक हतरांपर्यंत पोहोचवली. ती अतिशय कनवाडू होती. नव्याने पद स्वीकारणाऱ्या प्रत्येक परिचारिकेला ती चिड्डी आणि कुत्ते पाठवत असे.

चर्चा करत असतानाच १८५९ मध्ये तिने सर्वसामान्य स्त्रियांना उपयोगी पडेल असे एक पुस्तक लिहिले. त्याचे नाव होते 'नोट्स ऑन नर्सिंग - व्हॉट इट इज अँड व्हॉट इट इज नॉट' : (रुग्णसेवेवरील टीपणे : रुग्णसेवा म्हणजे काय आहे आणि काय नाही.) हे पुस्तक विलक्षण यशस्वी ठरले. सिडनी हर्बर्टने लिहिले. "हे पुस्तक कांदबरीपेक्षाही रोचक आहे."

हे पुस्तक त्या काळात क्रांतिकारी उरले. आज त्यातल्या सर्व गोष्टी आरोग्य रक्षणाच्या मूलभूत गोष्टी म्हणून केव्हाच मान्यता पावलेल्या आहेत. पण त्या वेळी त्या नव्या होत्या.

याच पुस्तकात अतिशय संवेदनाक्षमतेने फ्लॉरेंसने रोग्याच्या शारीरिक व मानसिक यातनांचे वर्णन केले आहे. परिचारिकेसंबंधी जी परंपरागत कल्पना चालत आली होती तिच्यावरही तिने हल्ला केला. पुरुषच नव्हे तर स्त्रियाही समजत असत, की प्रेमभंग झालेली किंवा दुसरे काहीच न करू शकणारी स्त्री चांगली परिचारिका होते.

नॉईटिंगेल परिचारिका

ही कल्पना बदलण्यासाठी फ्लॉरेंसला जगापुढे एक वेगळी

परिचारिका आणावची होती. त्या काळी पुष्कळ डॉक्टर परिचारिकांच्या प्रशिक्षणाच्या विरुद्ध होते. त्यांना वाटे, अनुभवाने आणि केव्हाकेव्हा सूचना देऊन कोणाकडूनही हे काम करून घेता येते. फ्लॉरेंसचे उदाहरण डोळ्यासमोर असूनही, अजूनपर्यंत स्त्रियांना दुर्बल आणि मूर्ख समजले जात होते. पण तिचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले व नॉईटिंगेल फंडाच्या ४५,००० पौंडांमधून सेंट थॉमस हॉस्पिटलला जोडून ती परिचारिका प्रशिक्षण संस्था सुरू करू शकली.

नॉईटिंगेल परिचारिका दुसऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी तयार केल्या गेल्या. फ्लॉरेंसने कामाचा जो उच्च दर्जा ठरवून दिला होता तो कोणत्याही जबाबदारीच्या जगा स्वीकारून त्या टिकवून धरू शकणारा होता.

त्यांतील प्रत्येक उमेदवार वेचक आणि चारित्र्यवान होता. त्यांना स्वच्छ गणवेश दिलेला होता. कडक शिस्त पाळली जात होती. पण ज्यांनी हे सर्व स्वीकारले त्यांना राहण्यासाठी स्वतंत्र खोल्या मिळाल्या होत्या. फ्लॉरेंस त्यांना फुले, पुस्तके, नकशे, चित्रे इत्यादी पाठवत असे. त्यामुळे संस्थेत राहणे आणि काम करणे आनंददायक वाटू लागले होते. अशा वातावरणात, अशा पद्धतीने, अभ्यास करण्याची संधी या आगी कोणालाच मिळाली नव्हती.

थोड्याच दिवसांत नॉईटिंगेल शिक्षण संस्थेची कीर्ती सर्वत्र पसरली. तिथल्या परिचारिकांना सन्मानाने बोलावणी येऊ लागली. पंधरा वर्षांत जगातील सर्व रुग्णालयांकडून नव्या परिचारिका शिक्षण संस्था सुरू करण्यासाठी फ्लॉरेंसच्या संस्थेतील परिचारिकांना मागण्या येऊ लागल्या. १८८० पर्यंत ब्रिटिश बेटे, बॅनडा, जर्मनी, स्वीडन, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका या सर्व देशांतील मोठ्या रुग्णालयांत नॉईटिंगेल संस्थेच्या विद्यार्थिनी दिसू लागल्या.

एकेकाळी रुग्णसेवा करणाऱ्या परिचारिका व्यसनी, चारित्र्यहीन असतात असा समज होता. आज रुग्णसेवा हा जगातील अतिशय सन्मान्य व्यवसायांपैकी एक गणला जात आहे. याचे सारे श्रेय फ्लॉरेंस नॉईटिंगेलला आणि तिच्या दृढनिश्चयाला आहे.

"उत्तरेहून परतणाऱ्या एका परिचारिकेला तिच्या आगगाडीच्या डब्यात जेवणाचा डबा तिची वाट पाहत असलेला सापडला. दुसरी एक आगगाडी होती तेव्हा तिला तिचा आहार काय असावा हे लिहिलेला कागद एका चिड्डीबरोबर मिळाला. चिड्डीत लिहिले होते, "या गोष्टी बाबुया पैश्यांनी आघाव्यात."

थकलेल्या परिचारिकांना आग्रण्याच्या सुट्टीला शिब्यांसाठी बोलावले जाई. प्रत्येक नव्या आलेल्या उमेदवाराला ती चहासाठी बोलावत असे. त्या वेळी ती तिला एखाद्या केक घेऊन देई. एकरा एक तरुण स्त्री तिला भेटण्यासाठी सुंदर कपडे परिधान करून निघाली. पण एनवेळी तिला कळले की बाबुयांच्या कपड्यांच्या दरोकून तिला मिळणाऱ्या केकचा आकार ठरावी. बाईपाईने तिने कपडे बदलून जुन्यात जुने कपडे घातले. ती चहापाण्यातून परत जाली तेव्हा तिच्याकडे सगळ्या छलीस उमेदवारांना पुरेल एवढा केक होता."

एन्सपेव हसले,
'फ्लॉरेंस नॉईटिंगेल' म्हणून

माथी हरपले

१८६० मध्ये फ्लॉरेन्स एकाकी पडत चालली. प्रथम सैन्यातील आरोग्यसेवेचे नियम तयार करणाऱ्या तिच्या एका सहकाऱ्याचे आकस्मिक निधन झाले. माय आल्या तिच्या कुटुंबाकडे परत गेली. शेवटी, सिडनी हर्बर्ट इतका आजारी पडला, की त्याला एजीनामा द्यावा लागला. मतत प्रगती करत राहण्याच्या ध्यासाने पछाडलेली फ्लॉरेन्स त्याला क्षमा करू शकली नाही. त्याने आपला विस्वासपात केला असेच ती मानत राहिली.

दोन महिन्यांनंतर सिडनी हर्बर्ट मरण पावला. त्याचे शेवटचे शब्द होते - "विचारी ... विचारी फ्लॉरेन्स. आमचं दोघांचं म्हणून सुरू केलेलं काम अपुरं राहिलं."

त्याच्या मृत्यूची बातमी कळताच फ्लॉरेन्स भयचकित झाली. सिडनीने तिचा केवढा तरी संताप, किती दोषारोप सहन केले होते आणि तिच्या घेयासाठी ते अखंड काम करत राहिला. त्याचा देवदूतासारखा कोमल स्वभाव ती कधीच विसरू शकली नाही.

आज परिचारीक उच्चशिक्षित आणि सन्माननीय असतात. फ्लॉरेन्स नॉईंगेलने कार्याला आरंभ केला त्या काळाच्या व्यसनी, दुराचारी परिचारीकांपेक्षा त्यांची सामाजिक प्रतिमाही फार वेगळी आहे. आयुर्विद रूग्णसेवेचा राख बालगारी म्हणूनच फ्लॉरेन्स जगभर ओळखली जाते.

हर्बर्टच्या मृत्युमुळे तिचे फार मोठे नुकसान झाले. केवळ एक चांगला मित्र हापला एवढेच नाही तर वॉर ऑफिसचा दरवाजाच बंद झाला. त्याच्यामार्फतच ती नेहमी काम करत होती. तो गेला म्हणजे सैन्याच्या सुधारणा थांबल्या. आता तिच्या ज्ञानाचा ओघ दुसरीकडे वळवायला हवा होता.

१८६१ मध्ये अमेरिकन सिव्हिल वॉर (अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध) सुरू झाले. ब्रिटनने त्यात भाग घेतला तर मदतीसाठी म्हणून फ्लॉरेन्सला ततडीचे बोलावणे आले. एत्रंदिवस काम करताना १८६२ मध्ये अतिश्रमाने ती कोसळली. ती जगणारच नाही असे वाटले, पण जगली. मात्र सहा वर्षे ती खोलीबाहेर पडू शकली नाही. त्याही काळात तिला भेटायला येणारांची रीघ लागली होती. आपल्या तीन मांजरांबरोबर कोचावर बसून तिचे काम सुरूच होते.

तिच्या आयुष्याची उरलेली पन्नास वर्षे फ्लॉरेन्सला अपंग बनून राहावे लागले. ती चालू शकत नव्हती. अतिश्रमाने किंवा कोट्टुबिक कारणाने तिची प्रकृती ढासळे, यकवा येई, बीव रुदमरे. मग तिने स्वतःच्या कामाव्यतिरिक्त इतरांना भेटण्याचेच बंद केले. अंचराला खिळलेले आपले आयुष्य सत्कारणीच खर्च करण्याचा तिने निर्धार केला.

पूर्वीहून अधिक काम

आणि ती काम करत राहिली. विविध सरकारी अधिकारी, मंत्री पत्रांद्वारे तिचा सल्ला मागत. एखादपण आरोग्यविषयक योजनेचा आराखडा हवा असला की तो तिच्याकडे पाठवला जायचा आणि लगेचच कार्यान्वित करता येईल अशा तऱ्हेने तो तयार होऊन यायचा. आता केवळ रुग्णालये आणि आरोग्यच नव्हे, तर सरकारी खाती आणि कायदे या बाबतीतही ती तज्ज्ञ झाली होती. व्यवस्थापनातील तिची बुद्धी इतकी तल्लख होती, की तिने शोधून काढलेले नवेनवे नियम तिच्या मृत्यूनंतरही दीर्घकाळ वापरात राहिले. १९४७ मध्ये एका भार्मी मेडिकल सर्व्हिसेसची चौकशी करणाऱ्या समितीने आपल्या अहवालात म्हटले, की हिशोब ठेवण्याच्या क्रियेक नव्या पद्धती अयशस्वी ठरल्याने जेथे त्या बंद करायला लागल्या तेथे फ्लॉरेन्सची पद्धतच अतिशय कार्यक्षम ठरली.

"अद्वितीय असे स्थान तिला प्राप्त झाले होते. तिच्या भोवतालचे पुरुष तिला प्रेमाने 'कॅप्टन इन चीफ' म्हणत. ती कन्सुल्वितीची माहिती गोळा करून तिचा अन्वय लावून संपत्ता पत्रताळून पाही. त्यावरून निष्कर्ष काढी. ते निष्कर्ष कागदावर लिहून काढी आणि शेवटी तिच्या कार्याचा प्रचार करणाऱ्या पुरुषांना ते शिकवी."

सेविल रुडॉय सिंग,
'फ्लॉरेन्स नॉईंगेल' मधून

क्याच्या बेचाळिसाव्या वर्षी आपले आयुष्य संपत आले आहे असे फ्लॉरेन्सला वाटले होते. ती नव्वद वर्षे जगली आणि त्यांतली किमान तीस वर्षे देशातील अत्यंत प्रभावी व्यक्तींमध्ये तिची गणना झाली. कोणत्याही प्रकारचे अधिकारपद नसताना किंवा कुणीही मदतनीस नसताना, कोचावर पडून तिने सैनिकांचे जीवनमान सुधारण्याची आणि गुश्रूचेचे शिक्कण देण्याची चळवळ अव्याहतपणे चालू ठेवली.

हिंदुस्थानातील सैन्य

माता तिने हिंदुस्थानाकडे आपले लक्ष वळवावे अशी भगणी होऊ लागली. हे तिचे कार्य तीस वर्षांहून अधिक काळ चालले. हिंदुस्थानातील सैन्य हा ब्रिटिश साम्राज्याचा फार महत्त्वाचा भाग होता. आकडेवारीवरून असे सिद्ध झाले, की हिंदुस्थानातील सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण दर हजारामागे एकोणसत्तर होते आणि हे मृत्यू उन्हाळ्यामुळे नव्हे तर दूषित पाणी आणि सांडपाण्याची व्यवस्था चांगली नसल्याने होत होते.

हिंदुस्थानी सैनिकांची स्थिती तर याहूनही दुर्दशेची होती. त्या विचारांना पुरेसे अन्न नव्हते, राहण्या नव्हत्या, प्रसाधनगृहे नव्हती, कुठल्याही सोई नव्हत्या. माता फ्लॉरेन्सपुढे संपूर्ण हिंदुस्थानाची आरोग्यसेवा सुधारण्याचेच काम होते. ते फार बिकट होते. अंधरुणावर पडल्या पडल्या तिने त्यासाठी दोन हजार पाणी अहवाल तयार केला. तो तिच्या पूर्वीच्या अहवालाइतकाच उत्तम होता.

एण वर्ष उलटून गेले तरी त्याबाबतीत काहीच केले गेले नाही. फ्लॉरेन्स पुन्हा निराशाग्रस्त झाली. ती स्वतः हलूही शकत नव्हती. तिला आवाज मधून होत नव्हते. तरीही आपल्या कार्यासाठी तिला झगडायचे होते. पुन्हा तेरा महिने तिने अहवाल तयार करण्यात चालवले. शेवटी साध्य एवढेच झाले, की इंडिया ऑफिसमध्ये एक स्वच्छता व आरोग्यखाते उपडण्यात आले आणि वार्षिक अहवाल सादर करण्याची पद्धत सुरू झाली.

समोर : फ्लॉरेन्सला स्वास्थ लाभले. ती तंदुरुस्त झाली. 'कंदीलवाल्या बाई'चे दिवस भूतकाळात ज्या झाले तरीही ती स्पष्टसेवेसाठी, सैन्यासाठी, गरिबांसाठी काम करतच राहिली. आपल्या तरुण्यात आपल्या मावशी शिक्षिकेला आणि क्रिमिआच्या युद्धात मरणोन्मुख सैनिकांना तिने जे विव्हाळा आणि प्रेम दिले तेच अमर्याद प्रेम तिने तिच्या परिचारीकांना दिले.

“तिच्या आवाजातला,
हालचालीतला,
वागणुकीतला विलक्षण
हनुवारापण पाहिल्यावर
तिच्या स्वभावातील
कणकणपण जाणवतच
वसे. तिचे सामर्थ्य विलक्षण
आहे...”

हलिझाबेथ गस्केल
इंग्लिश कवयित्री

अनाथालयातील परिस्थिती
इतकी भयंकर होती, की तेथे
वेण्यापेक्षा उपशी राने,
डकरीना व भेटणेच गरीब
लोक पाहतात.

याशिवाय रुग्णसेवेची पुनर्रचना, रुग्णालयांतील सुधारणा, परिचारिकांना शिक्षण देणे याबाबत तिचे काम सुरूच होते. आता ती सत्तेवाळीस वर्षांची झाली होती.

अनाथाश्रमाची सुधारणा

डिसेंबर १८६४ मध्ये लंडनमधील हॉलबोर्न अनाथाश्रमात एक गरीब माणूस केवळ आळस आणि दुर्लक्ष यामुळे निर्माण झालेल्या गलिच्छ वतावरणामुळे मृत्यू पावला. ‘पुअर लॉ बोर्ड’ म्हणजे गरिबांसाठी कायदे करणाऱ्या समितीला चांगला धडा शिकवण्याचे फ्लॉरेन्सने ठरवले. अनाथाश्रम इतके वाईट होते, की गरीब माणसांना तेथे जाण्याची भीती वाटायची आणि तिथे जाणे ते जास्तीत जास्त टाळण्याचा प्रयत्न करीत. पण दुष्काळ, कुटुंबातील माणसांचे मृत्यू, आजार, म्हातापण यामुळे गरिबांना नाइताजास्तव तेथे जावे लागे. पतिपत्नीची वाटावट व्हायची. आपण सणांवर भार झालो आहोत अशी छेदाची भावना सतत त्यांच्या मनात राहायची.

१८६५ मध्ये नॉईटिंगेल परिचारिकांना प्रायोगिक तत्वावर लिबरपूलच्या अनाथाश्रमात गरीब रुग्णांच्या सेवेसाठी पाठवण्यात आले. गरिबांची प्रथमच प्रशिक्षित परिचारिकांकडून देखभाल केली जात होती. माहजिकच त्याचे चांगले परिणाम दिसू लागले. फ्लॉरेन्सने संसदेत अनाथाश्रम सुधारणाचा कायदा संमत करून वेण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. १८६७ मध्ये मेट्रोपोलिटन पुअर ॲक्ट संमत झाला. फ्लॉरेन्सने लिहिले, “यामुळे आम्ही थोडेतरी साध्य केले आहे. दोन हजार मनोरुग्ण, ऐंशी देवीचे रोगी आणि लहान मुले यांना तेथून बाहेर काढले. ही फक्त सुरुवात आहे. आम्ही अजून बरीच मजल मारणार आहोत.”

सेंट थॉमसला परत

नॉईटिंगेल परिचारिका शिक्षण संस्थेच्या कारभाराची चौकशी केल्यानंतर तेथील दर्जा घसरल्याचे तिला जाणवले. तेथील संस्थेची पुनर्रचना करण्याची गरज होती. आपले उल्लेख आयुष्य या संस्थेजवळ जाऊन राहण्याचे तिने ठरवले.

पण पुढची तीन वर्षे तिला आपल्या आईवडिलांकडेही लक्ष द्यावे लागले. १० जानेवारी १८७४ रोजी तिच्या वडिलांचा जिन्यावरून खाली पडून मृत्यू झाला.

आता दु:खीकष्टी आईची आणि सान्या कौटुंबिक प्रश्नांची जबाबदारी तिच्यावरच येऊन पडली. तिने एके ठिकाणी लिहिले, “माझ्या आयुष्याचे तरू खडकावर आपटून पुटते आहे.”

पुढची काही वर्षे ती शांतपणे नॉईटिंगेल शाळेचे कार्य करत राहिली. परिचारिकांचे यश हा तिचा आनंद होता. सर्व जगातून तिला पत्रे येत. त्याचाही तिला आनंद होई. तिने बऱ्याच गोष्टी साध्य केल्या होत्या. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कायमचाच उंचावला गेला. सामान्य सैनिकांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. प्रभुतिविज्ञान, रुग्णालयांच्या इमारती, गरिबांना मिळणारी वागणूक यात सुधारणा झाल्या. या सर्वांचे श्रेय

अनाथालये बहुधा निराश्रित
माणसांसाठी होती. अपंग,
वेडी, अराध आणि आसारी
गरीब माणसे तेथे घालण्या
भयानक परिस्थितीत एकत्रच
ठेवली जात. फ्लॉरेन्सने
अनाथालयाच्या सुधारणासाठी
आणि तेथे काम करण्यासाठी,
परिचारिकांना शिक्षण
देण्यासाठी कित्येक वर्षे
सकारणी लावली.

अगतिक, गरीब लोक या धर्मशास्त्रांत प्रवेश मिळवा म्हणून वाट पाहत असलेले फ्रील्डच्या या सुप्रसिद्ध चित्रात दाखवले आहेत. भिंतीवर ज्या सूचना लिहिल्या आहेत, त्यात हे दुःखी, भुकेने, थंडीने गारठणारे लोक कोणाच्या गुन्ह्याकडे बळतात, त्याची टिप्पणी दिली आहे. अनाथालयाच्या सुधारकांबद्दल फ्लॉरेन्सला अतिशय आस्था होती.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेललाच होते.

हिंदुस्थानातील अपयश

तिला हिंदुस्थानच्या बाबतीत मात्र यश आले नाही. तिने आपल्या दैनंदिनीत लिहिले, "मी हिंदुस्थानासाठी काहीतरी करू शकले असते तर ... !"

सेसिल वुडहॅम स्मिथने सन १८७१ मध्ये तिचे चरित्र लिहिताना म्हटले आहे, "फ्लॉरेन्स निराशेच्या अंधारत बुडाली होती. हिंदुस्थानात काहीही प्रगती होत नव्हती. तिच्या बीस वर्षांच्या श्रमानी आणि त्यागाने काहीही साधले नाही."

असे असूनही हिंदुस्थानातील प्रत्येक आरोग्यधिकाऱ्याला तिने पत्रे लिहिली, त्यांच्या सविस्तर अहवालाचा अभ्यास तिने संकलित करून ठेवला. केवळ स्वच्छता व स्वच्छ पाणी रांमुळे सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण झपाट्याने कमी झाले होते. पण सामान्य माणसांचे दारिद्र्य आणि दुःखाचे तिच्या मनावर ओझे बनून राहिले.

पुढे जूनमध्ये तिचा प्रमुख समर्थक हिंदुस्थानचा व्हाईसरॉय

मरण पावला आणि नियोजित कार्यही बागे पडले. सर्व सुधारणा कागदावरच राहिल्या.

२ फेब्रुवारी १८८० ला तिची आई फॅनी मरण पावली. साठ्याव्या वर्षी फ्लॉरेन्स खरी मुक्त झाली.

१८७९ मध्ये तिने लिहिले आहे- "माझ्या आयुष्यातील सर्वात कठीण वर्षे कोणती गेली माहीत आहे ? क्रिपिअन युद्धाची नव्वेत, सिडनी हर्बर्टबरोबर पाच वर्षे वॉर ऑफिसमध्ये दिवसांचे बावीस तास मी काम करत होते तीही नव्वेत, तर माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतरची पावणेसहा वर्षे सर्वात बिकट गेली."

तरीही पूर्वीचा सर्व कळवटपणा विस्मरून तिने आपल्या वृद्ध आईची सेवा केली. पाचेली अधिक समजून घेतले. त्यामुळे तिच्या वृत्तीत एक शांतपणा आणि परिस्थितीचा स्वीकार करण्याची तयारी आली. ती अधिक हलुवार आणि क्षमाशील झाली. कुटुंबाचा ती आधार झाली. आता तिच्या अपयशाचाही तिला पूर्वीसारखा त्रास होत नव्हता.

हिंदुस्थानात आता नव्या सुधारणा होऊ लागल्या होत्या. तिला बरे वाटू लागले. आपल्या आयुष्यात तिने वैद्यकशास्त्रात कितीतरी बदल झालेले पाहिले. क्लोरोफॉर्म, इथर आले. लिस्टरचे (अँटिसेप्टिक) जंतुनाशकांसंबंधीचे तर पाश्चरचे जंतूबद्धतचे संशोधन प्रसिद्ध झाले. रुग्णालये बदलली. फ्लॉरेन्सचे जीवन आणि कार्य दोन शतकांना सांधणारा पूल ठरला. त्याहूनही नव्या वर्षांमुद्दा शिकेंगो येथील स्त्रियांच्या कार्यावलीत प्रदर्शनात वाक्पशासाठी तिने रुग्णसेवेवर निबंध लिहून दिला.

महातारपण

या वादळी आयुष्याचा वृद्धापकाल आनंदी आणि शांततापूर्ण होता. तिच्यावर प्रेम करणारी आवडती माणसे तिच्या भोवताली होती. जरी का होईना पण तिला तिच्या कामाबद्दलचे पुरस्कार मिळत होते.

पावसहा नोकर असलेल्या घराच्या व्यवस्थेवर तिचे बारीक लक्ष होते. घरात सतत ताजी फुले होती. स्वच्छ

रुमोर (वर) : तूदपणीची
फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल- शांत
आणि सुंदर कृपा. तिच्या
व्यक्तित्वात कनकप्रपन्ना आणि
प्रेमळपणा वा दोन उजकट
गुलांचा संयोग झाला होता.
तिच्याकड सर्वांनी सतत प्रेम
केले. तिची पूजा केली.
कित्येक आषाढीचे राखणारी
आणि परिचारिका यांनी तिच्या
कायासाठी आयुष्य वाहिले.

टावीकडे हजाराः आगळी
शेवटची वर्षे फ्लॉरिन्सने वेधे
पातवली ते तिचे शयनगृह.
नव्वद वर्षाच्या वयाला ती
वेधे मरण पावली.

तज्ञांचे उच्चोक्त झालेले चित्र :
फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलने आपल्या
आयुष्याची शेवटची वर्षे वेधे
पातवली ते घर 'क्लेव्हन
हाऊस'. ती एका सुखासीन,
प्रतिष्ठित कुटुंबात आली
होती. जगातील दारिद्र्य
आणि दुःख यांच्याकडे न
पाहता आपल्या श्रमंत
जगाच्या कोशातच ती राहू
सकली आली.

चादरी असत. परिचारिका होऊ इच्छिणाऱ्या मुलींच्या ती
मुलाखती घेत असे. त्यांचे विचार ऐकून घेत असे.

दीर्घकालीन मतभेद विमर्शून पाहिल्या असोरेच्या दिवसांत
तिने तिची मनापासून सेवा केली. तिच्या मृत्यूनंतर १८९०
मध्ये स्वतःच्या वाढत्या वयाचा विचार न करता तिने आरोग्य
सेविकांच्या (हेल्थ विझिटर्स) शिक्षणक्रमाची योजना आखली.
सार्वजनिक आरोग्यसेवेकडे तिचे सतत लक्ष होते.

हळूहळू तिची दृष्टी मंदवत जाऊन ती जवळ जवळ
अंधाच झाली. पण एरवी तिची प्रकृती चांगली वाटत होती.
ती आनंदात असे. तिला जीवनाविषयी प्रेम वाढू लागले.
“पुष्कळ अपयश, निराशा आणि दुःख माझ्या पदरी आली.
पण आता म्हातारपणी मला आयुष्य अधिक मोलाचे वाटते
आहे.” असे तिने लिहिले आहे.

हळूहळू फ्लॉरिन्स क्षीण होत गेली. पण क्रिमिअन युद्धाचे
कष्ट आणि असंख्य रोगांना न हुमानणारे तिचे शरीर
सहवासहवी हार मानणारे नव्हते. १९०१ मध्ये तिला दिसेनासे
झाले तेव्हा तिच्या चुलत आणि आत्तेभावडांची मुले तिला
वाचून दाखवू लागली. त्या बदल्यात ती त्यांना पूर्वीइतक्याच
गोड आवाजात गाणी गाऊन दाखवायची. पुढे पुढे तिच्या
विचारांचा गोंधळ होऊ लागला. शेवटी आता ‘मिस
नाईटिंगेलना पत्रे पाठवू नका’ असे इंडिया ऑफिसला तिच्या
मदतनिसांनी कळवले.

नोव्हेंबर १९०७ मध्ये सातव्या एडवर्ड राजाने तिला
'ऑर्डर ऑफ मेरिट' हा पुरस्कार जाहीर केला. एका स्त्रीला
प्रथमच हा बहुमान मिळाला होता. राजदूतांनी लंडनमध्ये
तिच्या घरी जाऊन तो तिला दिला. पण काय घडते आहे
हे फ्लॉरिन्सला नीटसे कळलेच नाही. 'फारच दयाळू, फारच
दयाळू' असे काहीतरी पुटपुटत ती झोपी गेली.

१९०९ मध्ये फ्लॉरिन्सने सुचवलेल्या सर्व सुधारणांसह
गरिबांविषयीच्या कायद्याचा अहवाल मान्य केला गेला. मे
१९१० मध्ये नाईटिंगेल परिचारिका प्रशिक्षण शाळेचा
सुवर्णमहोत्सव साजरा करण्यासाठी कार्नेजी हॉलमध्ये मोठी
सभा झाली. आतापर्यंत अमेरिकेत अशा हजारांहून जास्त

संस्था निघाल्या होत्या. त्या सभेत फ्लॉरिन्सच्या या यशाचे गुणगान केले गेले.

पण हे काहीच तिला कळले नाही. ती अधिकाधिक अशक्त होत गेली. १३ ऑगस्ट १९१० रोजी नव्वद वर्षाच्या वयाला ती जी झोपी गेली ती पुन्हा उठलीच नाही.

तिच्या स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, कुठल्याही समांभशिवाय एम्बलीमधील तिच्या पराजवळ तिचे दफन करण्यात आले. तिची शवपेटी ब्रिटिश सैन्यातील सहा सार्जंट्सनी वाहून नेली.

तिच्या बडग्यावर फक्त एक छोटा क्रॉस उभा आहे. आणि अक्षे कोरलेली आहेत ती अशी —

“एफ. एन. जन्म १८२०. मृत्यू १९१०.”

याहून मोठे स्मारक तिला नको होते.

१९१० मध्ये फ्लॉरिन्स
नॉर्टिंगेलच्या अंत्यसंस्काराच्या
वेळी तिला आदरांजली अर्पण
काण्यासाठी बसेस भरभरून
वर्चस्व आल्या. अतिशय
प्रभावशाली आणि त्या
काळाच्या लोकांकडून
अपरिमित प्रेम मिळालेली
फ्लॉरिन्स नॉर्टिंगेल अजबान
झाली यात काही संशय नाही.

“जी मी रेडक्रॉसचा आणि
क्रिपला कारागारा प्रणेत
समजला जात असलो तरी
त्याचे खरे श्रेय एका
इंग्लिश स्त्रीला जाते.
१८५१ च्या युद्धात
इटलीला वाचवण्याची प्रेरणा
मला कुमारी फ्लॉरिन्स
नॉर्टिंगेलच्या क्रिपला-
मधील कार्याने मिळाली.”
हेन्री ड्यूरंट.

शब्दकोश

अनाथाश्रम (Workhouse)

: १९३० पर्यंत ग्रेट ब्रिटनमधील प्रत्येक शहर किंवा खेड्यात अनाथाश्रम प्रचलित होते. गरीब, निष्कांचन लोकांना वेगळ्या इमारतीत ठेवून, अन्न आणि निवाऱ्याच्या बदल्यात त्यांच्याकडून काम करून घेतले जाई. फ्लॉरिन्सच्या काळात, या लोकांतील स्त्रिया आणि पुरुषांची विभागणी होऊन त्यांना वेगवेगळे ठेवले जाई. त्यामुळे एकाच कुटुंबातील व्यक्तींना वेगळे केले जाई व त्यांची भेटही होऊ शकत नसे.

ऑम्बुलकन : कॅन्टरबरीच्या आर्चबिशपच्या आपिपत्त्याखालील इन्स्पेक्शनमधील सर्वसाधारण समीक्षण. **कमिशन**, **रॉयल** : राजकीय अधिपत्रानुसार केली जाणारी चौकशी. कमिशनला आवश्यक ते संदर्भ पुरवला जातो आणि कोणते बदल आवश्यक आहेत व ते कोसे केले जावेत यावरचा अहवाल कमिशनने तयार करावचा असतो.

कॅन्सिलर : पोपच्या आपिपत्त्याखालील रोममधील सर्वसाधारण फ्लॉरिन्सच्या काळात रोम आणि ऑम्बुलकन सर्वामध्ये फारसे चांगले संबंध नव्हते. एकमेकांवर त्यांचा अविश्वासच जास्त होता. **क्रिमिअन युद्ध** : ग्रेट ब्रिटन, साडीनिया, फ्रान्स

आणि टर्की हे देश आणि रशियाचे साम्राज्य यांच्यामध्ये १८५४ ते १८५६ या काळात हे युद्ध झाले. रशिया आपले साम्राज्य पसरविण्याचा प्रयत्न करीत होती. बल्गेरिया आणि क्रिमिअन हीमकल्याणामध्ये हे युद्ध लढले गेले. **गुंगीचे औषध (Anaesthetic)**: वेदनाशामक औषध, यामुळे मानसाला गुंगी पते आणि डॉक्टर त्या मानसावर शस्त्रक्रिया करू शकतात.

टायफस (Typhus) : अत्यंत सासर्गिक प्रकारचा ताप. कीटकांच्या बाबण्यामुळे पसरतो. खूप ताप येणे, अंगावर जांभळे ठिपके उठणे आणि पंक्कर होकेदुडी ही याची मुख्य लक्षणे.

द्वीपकल्प (Peninsula) : बेटासारखी असलेली लहानशी जमीन, मुख्य प्रदेशात ती जमिनीच्या एका अरुंद पट्टीने जोडलेली असते.

नेमणूक (Warrant) : एखाद्या व्यक्तीला किंवा गटाला काही कार्य करण्यासाठी अधिकार देणारे पत्रक. रॉयल बॉरंटस ही राजाच्या शिक्क्याने दिली जाताना.

पार्वेनोपी : ग्रीक पुराणातील मतस्यकन्या. मतस्यकन्यांच्या गाण्याच्या प्रभावाखालून एक ग्रीक नावक निसटून गेला तेव्हा हिने सनुश्रात आपल्या

केली. असं म्हणतात की तिचे प्रेत वहात नेपल्सच्या किनाऱ्याला लागले. फ्लॉरिन्सच्या बहिणीचा जन्म येथेच झाला.

ग्रेटिस्टन्स : पोपचा अधिकार न मानणारे ख्रिश्चन. बहुतेक वेळा ग्रेटिस्टन्स हे बौद्ध केल्विन किंवा मार्टिन लूथर यांनी सुरू केलेल्या पद्धतीप्रमाणे चालणाऱ्या चर्चने सभासद असतात.

बीक : सैनिकांच्या निवासासाठीची मोठी इमारत. त्याकाळी अशा इमारती अत्यंत अनारोग्यकारक असत. आरोग्यासाठीच्या सुविधांचा तेथे मागमूसही नसे.

वर्मिन (Vermis) : अपायकारक प्राणी, कीटक, उंदीर, कुशीपासून ते माशा, जवा आणि मनुष्याच्या रक्तावर जगणारे सर्व कीटक. यांच्या संसर्गांमुळे मणसांना रोग होऊ शकतात. आंघोळीच्या, कपडे घुम्याच्या मोर्चीला अभाव असेल तेथे हे अधिक प्रमाणात आढळतात.

व्हिक्टोरिअन : १८३८ ते १९०१ मध्ये ग्रेट ब्रिटनमध्ये राणी व्हिक्टोरिअने राज्य होते. या काळातच काही विशिष्ट कल्पना, वृत्ती, पद्धती आणि आवडी प्रचलित होत्या. या सर्वाना 'व्हिक्टोरिअन' हे विशेषण लावण्यात येते.

Further Reading

- Bull, Angela : *Florence Nightingale* (London : Hamish Hamilton, 1985)
Connor, Edwina : *A Child in Victorian London* (London : Wayland, 1986)
Davey, Cyril : *Florence Nightingale - the Lady with the Lamp* (London : Lutterworth Press, 1956)
Holland, Lesley : *Working in a Hospital* (London : Batsford, 1983)
Hodgson, Pat : *Nursing* [Working Lives series] (London : Batsford, 1986)
Huxley, Elspeth : *Florence Nightingale* (London : Weidenfeld & Nicholson, 1975)
Masson, Madeleine : *A Pictorial History of Nursing* (London : Hamlyn, 1985)
Quennell, Marjorie and C.H.B. : *Everyday Things in England 1851-1914* (London : Batsford, 1956)
Rawcliffe, Michael : *Finding Out about Victorian Social Reformers* (London : Batsford, 1987)
Rose, Lionel : *Health & Hygiene* [Past-into-Present series] (London : Batsford, 1986)
Stewart, Anne : *The Ambulance-Woman* (London : Hamish Hamilton, 1985)
—: *The Doctor* (London : Hamish Hamilton, 1985)
Woodham-Smith, Cecil : *Florence Nightingale* (London : Constable, 1951) [This is a heavy reference book but very important as it is by far the best adult biography.]

महत्वाचे दिनांक

- १८२० मे १२ : इंग्लंडातील फ्लॉरेन्स नेसे फ्लॉरेन्स नॉईटिंगेलचा जन्म.
१८३७ फेब्रुवारी ७ : लोकांच्या सेवेसाठी फ्लॉरेन्सला 'साक्षात्कार'.
१८४४ रुग्णांसाठी आपल्याला कार्ये करायचे आहे याची फ्लॉरेन्सला कल्पना येते.
१८४९ सेंट्सबरीच्या अंगणालात प्रशिक्षण घेण्याचा फ्लॉरेन्सचा प्रयत्न, परंतु कुटुंबाच्या विरोधाने तो फसतो.
१८४९-५२ फ्लॉरेन्स मुलांमध्ये रुग्णालये व आरोग्य रुग्णांसाठीची खबरदारी व स्वच्छता यांचा अभ्यास करते.
१८४७ आवागमन उदरगतीवर फ्लॉरेन्स रोमला जाते. तेथे तिची सिडनी हर्बर्ट व त्याच्या पत्नीशी ओळख होते.
१८४९ रिचर्ड मोन्टग्न फ्लॉरेन्सला मागणी पालतात. नोव्हेंबरमध्ये तिचे मातात्मक संतुलन कवळ कवळ तंतुघात येते.
१८५० जुलै : फ्लॉरेन्स वैयक्तिकरित्या दोन आठवड्यांसाठी भेट देते.
१८५१ जुलै : फ्लॉरेन्स अखेर वैयक्तिकरित्या तीन महिने काम करण्यासाठी जाते. तिच्या परिचारिका होण्याच्या उद्दिष्टाला तिच्या वडिलांनी मान्यता मिळते.
१८५२ एप्रिल : लंडनमधील एका खाजगी रुग्णालयात फ्लॉरेन्स व्यवस्थापिकेची जागा स्वीकारते. तिचे वडील तिच्या खर्चासाठी तरतूद करतात.
१८५४ ब्रिटन, फ्रान्स आणि टर्की रशियातही युद्ध पुकारतात.
ऑगस्ट : पटकीच्या साथीत, लंडनच्या मिडलसेक्स रुग्णालयात फ्लॉरेन्स स्वेच्छेने परिचारिकेचे काम करते.
सप्टेंबर : दोस्त राष्ट्रांच्या फौजा क्रिमियामध्ये उतरतात.
ऑक्टोबर १५ : सिडनी हर्बर्ट फ्लॉरेन्सला परिचारिकांचा ताफा पेडन स्कूलातील बोलावतात.
नोव्हेंबर ५ : फ्लॉरेन्स व परिचारिका स्कूलाच्या सैनिकी रुग्णालयात दाखल होतात.
डिसेंबर : सैन्याची पुरवठा व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडली. फ्लॉरेन्स सर्व सैन्याला वैद्यकीय सेवा पुरविते.
१८५५ राजदिवस कामात व्यष्ट असतानाही, फ्लॉरेन्स सैन्यासाठीची वैद्यकीय तरतूद व पुरवठा सुधारण्यासाठी योजना तयार करते.
मे १० : फ्लॉरेन्स क्रिमिया ताफ्याने प्रसंगी जाते.
नोव्हेंबर २९ : ब्रिटनमध्ये नॉईटिंगेल निधी जमविण्यास सुरुवात.
१८५६ एप्रिल २९ : युद्धसैन्याची घोषणा.
जुलै १६ : स्कूला रुग्णालयातून शेवटचा रुग्ण बाहेर पडतो.
जुलै २८ : फ्लॉरेन्स हंगलंडला परतते, सैनिकी वैद्यकीय सेवेच्या सुधारणेचे काम हाती घेते.
सप्टेंबर ८ : ती ब्रिक्लेरिका राणीला भेटते आणि सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी रॉयल कमिशनची मागणी करते.
१८५७ मे ५ : सैनिकी आरोग्यासाठीच्या रॉयल सैनिकी कमिशनची नेमणूक. फ्लॉरेन्स अगळ परिचय करते. त्याचवेळी 'ब्रिटिश सैन्यातील आरोग्य, कार्यक्षमता आणि वैद्यकीय सेवा यांच्यावर परिणाम करणाऱ्या गोष्टींबद्दल नोंदी' ही तयार करते.
१८५८ पार्वेचा सर हॅरी जर्नी यांच्याशी विवाह.
डिसेंबर : आपल्या 'नोंदी'ची लोकांसाठीची प्रत फ्लॉरेन्स प्रकाशित करते.
१८५९ मे : हिंदुस्थानातील सैनिकी कमिशनवर नेमणूक. 'रुग्णालयासंबंधी नोंदी' प्रसिद्ध व त्यांची मुलबंदीने प्रशंसा.
डिसेंबर : 'परिचारिका सेवेवरील नोंदी' प्रकाशित.

- १८६० जून २४ : परिचारिकांसाठी 'नॉईटिंगेल प्रशिक्षण शाळे'ची स्थापना.
१८६१ ऑगस्ट २ : हर्बर्टचा मृत्यू दुःखावेगाने फ्लॉरेन्स कोसळते.
तिव्हरपुलांमध्ये क्रिस्तापातझीवर परिचारिकांसाठी पहिली प्रशिक्षण शाळा. विन्ज कॉलेज रुग्णालयात सूर्यगिरासाठी नॉईटिंगेल प्रशिक्षण शाळा.
१८६२-६७ सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी जमाखर्चाच्या पद्धतीचा आणखण्डा फ्लॉरेन्सने तयार केला. आरोग्य, नोंदी देवणे, नियम आणि नेमणुका यांसंबंधीची युद्ध कार्यालयाची ती प्रथम क्रमांकाची सल्लागार बनते.
१८६४ जानेवारी : हिंदुस्थानातील आरोग्यविषयक कामांच्या सुधारणांविषयीच्या सूचना, फ्लॉरेन्स इतरांच्या सहकार्याने लिहून पूर्ण करते.
फेब्रुवारी : तिव्हरपुलांच्या अनाथाश्रमात फ्लॉरेन्स परिचारिकांची नेमणूक करते.
१८६५ फेब्रुवारी : अनाथाश्रमांच्या कार्यपद्धतीतील सुधारणांवर फ्लॉरेन्स काम सुरू करते.
१८६६ नोव्हेंबर : अनाथाश्रम सुधारणांवरील अहवाल फ्लॉरेन्स पूर्ण करते आणि तो सरकारी तपस्यासाठी सुदूर करते.
१८६७ मार्च : नगरी गरीबांसाठी कायदा संमत.
जून : नॉईटिंगेल सुशिक्षण शाळा सानीमुळे बंद पडते तेव्हा फ्लॉरेन्स प्रसूतीतपणीच्या मृत्यूवरील जाळवेवारी गोळा करू लागते. या कामाला तीन वर्षे लागतात.
१८७० जुलै : फ्रेंचो-प्रशियन युद्धामध्ये ब्रिटिश रेड क्रॉस सोसायटीची स्थापना होते. निधीसाठी फ्लॉरेन्सचे आवाहन. तिच्या कामगिरीसाठी नंतर तिला दोन्ही बाजूंनी सन्मानित केले जाते.
१८७२ जुलै : फ्लॉरेन्सची कुटुंबाला भेट. युद्धासमवेत आई-वडिलांना आणख मळत केली पाहिजे असे तिला वाटते.
१८७३ एप्रिल, मे : नॉईटिंगेल शाळेसाठी फ्लॉरेन्स आणि सेंट टॉमसमधील एक शास्त्रविशारद सूचनांचा एक नवा आणखण्ड तयार करतात. विद्यार्थ्यांच्या ती अधिकाधिक मुक्त जाते.
१८७४ जानेवारी १० : फ्लॉरेन्सचा वडिलांचा मृत्यू. तिला आईच्या सेवेसाठी रहावे लागते.
१८७६ विल्हा पातळीवरील परिचारिका सेवेविषयी फ्लॉरेन्स 'द टाईम्स' मध्ये लिहिते. या पत्रिकेच्या दोन आवृत्त्या निघतात.
१८७७-७९ १८७७ चे संपूर्ण वर्ष हिंदुस्थानात भयंकर दुष्काळ पडतो. १८७८-७९ मध्ये फ्लॉरेन्स पाटबंधाऱ्यासाठी मोहीम आखते तसेच दुष्काळाविषयीची सत्य माहिती देण्यासाठी असंख्य लेख व पत्रे लिहिते.
१८८० फेब्रुवारी २ : तिच्या आईचा मृत्यू.
एप्रिल : पुढील चार वर्षे हिंदुस्थानातील सुधारणांची मोहीम फ्लॉरेन्स हाती घेते.
१८८३ पार्वे मृत्युमुखी पडते. फ्लॉरेन्स तिची काळजी घेते.
१८८७ हिंदुस्थान : जमिनीनियमक सुधारणा आणि पाटबंधाऱ्या योजनांना गती मिळते; सैनिकी रुग्णालयात महिला परिचारिकांना प्रवेश मिळतो आणि अनेक सैनिकी कल्याण योजना आकार घेतात.
१८९० मे : राबेनोरीचा मृत्यू.
१८९१ गायुडे कधीही फ्लॉरेन्स आपले शास्त्रगृह ओलांडू शकत नाही.
१९०१ फ्लॉरेन्स वृद्धी पूर्वपणे गमावते. बराच काळ ती बेरुद्धाकसेत असते.
१९०७ सालच्या एडवर्डकडून तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' ना किताब. हा मिळविणारी ती पहिलीच महिला.
१९१० ऑगस्ट १३ : झोपेतच फ्लॉरेन्सचा मृत्यू.